

Közgondolkodás és reformáció a 16. század
eleji Németországban korabeli közmondások
és röplapok tükrében

T A R T A L O M

I. Bevezetés

1. A források bemutatása
2. A feldolgozás módszere

II. A feldolgozás segédeszközei

1. Az elemzett közmondások példatára
2. Az elemzett közmondások táblázatai
3. A röpiratok, rölapok példatára

III. Elemzés

1. A közmondások összképe
2. A kommentárok, rölapo, röpiratok
 - a.) munkáról és vagyonról
 - b.) hitről és haláltudatról
 - c.) egyénről és közösségről

IV. Összegzés

V. Jegyzetek, mellékletek

I. fejezet

1. Bevezetés

A dolgozat egy hosszú távra tervezett kutatási téma - A közgondolkodás átalakulása és a reformáció a 16-17. századi Közép-Európában - első eredményeit foglalja össze. Fő célkitűzésünk az volt, hogy kimutassuk azokat a közgondolkodásban jelentkező változásokat, amelyek a feudalizmus válsága idején kitapinthatóak. Legfontosabb feladatunk a gondolkodás-struktúra változásának rekonstruálása: mi az elemek szerkezete egy bizonyos történelmi szituációban, hogyan vesztik el a meghatározó elemek addigi uralkodó szerepüket, hogyan válnak mások dominánssá. A feudális mentalitás - polgári mentalitás fejlődési vonal lezajlásából legérdekesebbnek a kialakult, a letisztult gondolati modellt közvetlenül megelőző folyamatok bizonyulnak: a változás dinamizmusának, az "éppen most" alakulás, az átbillenés jelenségeinek, elemeinek a feltárása, a modern világkép formálódásának legelső eredményei. Azt kívánjuk bemutatni, hogy mennyiben és mily módon tudunk következtetni az éppen változóban lévő, új elemekkel gazdagodó közgondolkodás elemeire.

E kérdéskörhöz szorosan kapcsolódik a humanizmusnak, a reformációnak a szerepe, mint ezt a mozgást előmozdító, egyáltalán kifejező és felszínre hozó jelenség.

Hogyan kapcsolódott ebbe a feudális szellemiséget tagadó folyamatba a reformáció, majd később hogyan vált az új eszmék megfogalmazójává, sőt terjesztőjévé, propagálójává. A reformációnak a polgári eszmék hirdetésében, terjesztésében való szerepe a könyvnyomtatás eredményeinek felhasználásával, nyomdák tömegének az alapításával, ill. a reformációs eszméknek röplapok, röpiratok formájában való terjesztésével különösen nagy.

A lutheri téziseket szerzőjük a kor szokásának megfelelően, a hagyományos teológiai vitának szánta - az általa elindított mozgalom azonban szándéka ellenére össztársadalmi méretűvé terebélyesedett. A mozgalomba szinte minden társadalmi osztály és réteg bekapcsolódott oly módon, hogy az éppen akkor megsokasodó nyomdák lehetőségeit ki- és felhasználva nézeteiket, véleményüket papírra is vetették, és röplap, röpirat formájában ki is adták. E nézetek ritkán nevezhetők - egy-két éleselméjű és előrelátó szerzőtől eltekintve - a mai értelemben vett "programoknak", "program-beszédeknek", gyakran csak a mindennap megélt valóság éles, gúnyos, szatirikus, csipkelődő leírását, tehát pusztán regisztrálását jelentik. Mégis pontosan ezekből a "helyzetrajzokból" tudunk következtetni azokra a jelenségekre, amelyek a korabeli átlagember gondolkodását, szemléletét, a kor változásaiból eredő átértékelődéseket, ill. a felbukkanó új gondolati elemeket tükrözik.

Igen nagyszámú és sokféle, kiadott, de eddig még nem eléggé kutatatott forrásanyag áll rendelkezésünkre: röplapok és röpiratok, naplók, emlékiratok, végrendeletek, közmondások és szólások gyűjteményei, kalendáriumok és népkönyvek, és nem utolsó sorban a kornak azon irodalmi, képzőművészeti alkotásai is, amelyek valamilyen módon tükrözik a közgondolkodás átalakulását.

A reformáció elején Európa szerte megsokasodó aprónyomtatványok közül a dolgozat a Németországban, a 16. században kiadott és terjesztett, német nyelvű forrásokat vizsgálja: egy 1541-ből származó közmondásgyűjteményt, valamint 28 röplapot, és röpiratot. A dolgozat e források elemzésével, a korabeli közgondolkodás biz. elemeinek rekonstruálásával néhány adalékot kíván nyújtani a 16. századi Németország mentalitástörténetikéjéhez. A munka korlátait a források viszonylag szűk köre, ill. az elemzett dokumentumok száma jelenti, így a további kutatás ebben az irányban /is/ bővithető.

2. A források bemutatása

A közmondásgyűjtemény

A közmondás általános erkölcsi vagy tapasztalati igazságot, életbölcsességet rövid, velős formában kifejező, rendszerint régi, népi eredetű, gyakran átvitt értelmű,

sokszor használt idézett mondat, vagy mondat értékű szókapcsolat.¹ A közmondások tehát önmagukban is kifejezik az egyénnek a valósághoz való viszonyát, bennük a beszélőnek a véleménye, a valóságnak valamely mozzanatával kapcsolatos állásfoglalása is kifejeződik.² Azt szokták hangsúlyozni, hogy az emberiség évszázados, sőt olykor évezredes megfigyeléseinek, tapasztalatainak, életszabályainak és erkölcsi ítéleteinek rövid, frappáns formában való kifejezései, s ezért a nép gondolkodásának, észjárásának tükrözői.³ A közmondások tehát a népi kultúra névtelen kifejezőiként foghatók fel, amelyek a paraszti és plebejus elemek közvetlen élettapasztalatát és praktikus bölcsességet adják vissza, egyben tükrözik nemcsak a szerzők, hanem a közmondások összegyűjtőinek, magyarázóinak, kiadóinak társadalmi helyzetét és ideológiáját is.⁴

A német közmondásokra igen erős hatást gyakorolt az antik, ill. a keresztény középkori gnomika, neves költők, írók maximái, aforizmái.⁵ Különösen egy 13. századi dalköltőt, Hugo von Trimberget idéztek szívesen, akinek Renner című kb. 25 ezer verset tartalmazó - a világ romlottságát, bűnösségét ostorozó - népszerű tankölteménye a késő középkor kedvelt olvasmánya volt.⁶

A 16. századra, a nagy társadalmi változások idejére a közmondások más közmondásszerű fordulatokkal együtt igen jelentős szerepet játszottak. Gyors egymásutánban egy sor közmondásgyűjtemény született, amelyek a növekvő

nemzeti és nyelvi öntudatosodás jeleiként is felfoghatók. A nemzeti, nyelvi öntudatra ébredésen túl a modernizálódás egyik jelenségét, a nép, a tömegek társadalmi presztizsének pozitív irányban való megváltozását is felfedezhetjük. Ez az az időszak - a 16. század eleje - amikor a nép problémái is érdekelni kezdik az írástudókat. Az írott szó már nemcsak felülről lefelé terjed, az egyszerű ember már nemcsak passzív befogadó alanya a szellemi folyamatoknak, hanem a tömegek tudata, gondolatvilága a társadalmi tudat részévé válik, szélesíti azt, és hatást gyakorol rá.

A közmondásgyűjteményeknek igen fontos gyakorlati szerepük is volt. Prédikátorok, krónikások, költők igényelték tevékenységükhöz ezeket a könnyen használható gyűjteményeket. Kimondva vagy kimondatlanul, de mindannyiuk célja a világ romlottságának a megszüntetése, a jóra való tanítás, az igazabb hitre való nevelés. Nem kevés pedagógiai-moralizáló célzattal használták fel ezeket a népi bölcsességet magukba sűrítő mondásokat, főleg azért, hogy így a néphez közelebb kerülve megértessék és elfogadtassák magukat.

A 14. századtól a reformáció megindultáig 7 kisebb és egy nagyobb latin nyelvű gyűjtemény létezett.⁷ Ezek a gyűjtemények egyrészt a prédikációk szellemi anyagát és morális kiindulópontját, másrészt a latin iskolákban tanítók és tanulók számára segédeszközt jelentettek. A legjelentősebb gyűjtemény a 15.sz. 60-70-es éveiben keletkezett

"Proverbia communia sive seriosa" címmel. Ez a reformáció előtti gyűjtemény középkori szellemtől átítatott antológia, amelyet a 16. század fordulóján humanista gyűjtemények szorítanak ki. A kolostori latin helyett elegáns nyelven megírt, a klasszikusokra bátran támaszkodó gyűjtemények következtek, amelynek kiadói, öntudatos szerzői már nem maradtak titokban, hanem a címlapra nevüket is adták. A humanisták legsikeresebb gyűjteménye Rotterdami Erasmus 1500-ban megjelent Adagia és Apophthegmata c. gyűjteménye, amelyet az antik irodalomból válogatott és magyarázott is. Heinrich Bebel "Proverbia Germanica" 1508-ban megjelent munkája elődeihez képest már valami újat tartalmazott. Nem klasszikus szerzők mondásait válogatta, hanem német közmondásszerű beszédfordulatokat gyűjtött, és ezeket fordította le latinra. Latin fordításai azonban nem mindig tudták visszaadni a német közmondások eredeti rövidségét, találó voltát.⁸

Egyre inkább sürgetővé vált a követelmény, hogy a német közmondásokat német nyelven írják le, úgy, ahogy azok a nép körében élnek. Motiválta ezt az igényt, a humanisták által felszínre hozott írói büszkeség, tehetség- és öntudat, az t.i., hogy olyant irjanak, gyűjtsenek, magyarázzanak, amelyekkel az antik szerzőket nemcsak megközelíteni, hanem túlszárnyalni is tudják.

A közmondások terjedését és rendkívüli népszerűségének növekedését elősegítették a korabeli társadalmi-politikai viszonyok is. A 16. század első mozgalmas évtizedei-

ben, az irodalmi, teológiai, szellemi, társadalmi harcok korában ez az irodalmi forma igen nagy lehetőséget kapott a kortársak véleményének formálásában és tükrözésében is. Tömörsége, könnyen megjegyezhetősége következtében szóban terjedhetett, míg a többi irodalmi műfaj /dráma, regény/ szöveghez, ill. színházi előadáshoz volt kötött.⁹ /Ugyanilyen szerepet töltöttek be a tömegesen nyomtatott röplapok, rövid terjedelmű röpiratok, szemben a nagyobb lélegzetű, vaskos, kevés példányszámú értékező művekkel./

Elsőként a német teológus és tudós Johannes Agricola tett eleget a kor igényének: német közmondásokat gyűjtött - úgy ahogy azt az emberektől hallotta, német nyelven írta le, és német nyelven fűzött hozzá magyarázatokat. Agricola születési dátuma nem pontosan tisztázott, általában 1492-re teszik,¹⁰ de találkozunk feltételezett 1494-es adattal is.¹¹ Halálát már megbízhatóbban datálhatjuk: 1566, Berlin. Eredeti neve Schneider /amely névből talán paraszti-kézműves származására következtethetnénk/ megbízható adatok azonban nem állnak rendelkezésünkre. A thüringiai Eislebenben született, innen ered a gyakori Magister Islebius elnevezés is. Agricola azonban magát nem így nevezte, hanem a mineralógus Agricolához hasonlóan, valamint a kor szokásának megfelelően humanista nevet vett fel. Ebben a tudatos névválasztásban kifejeződött bizonyos azonosulási szándék, elkötelezettségérzés,

mégpedig ahhoz az osztályhoz, réteghez, amelyeket ezek a nevek hordoztak. Agricola névválasztása nem volt formális, hisz a közmondások magyarázataiban is egyértelműen a parasztság iránti szimpátiájáról tesz tanúságot.

Lipcsei, majd rövid braunschweigi stúdiumok után 1516-ban a wittenbergi egyetemen diákoskodik, ahol Luther és Melancton lelkes hallgatója. Hamarosan Luther legszűkebb baráti környezetéhez, az ún. asztali társasághoz /Tischgenosse/ tartozik. Rövid időn belül Luther titkára lesz, és ilyen minőségben kíséri el mesterét 1519-ben a 17 napig tartó Lipcsei Disputára. A nagy publikum előtt zajló teológiai disputák - mint a lipcsei is - mindig a kor és a politika legégetőbb kérdései körül kavargtak,¹² így Agricola is igen fiatalon bekapcsolódott a kor mozgalmas politikai-teológiai életébe. Még 1518-ban kiadja Luther egyik Biblia-magyarázatát. Bár 1521-ben orvostudományt is hallgat az egyetemen, csakhamar végleg a teológia mellett kötelezi el magát. 1525-ben szülővárosába megy, ahol a latin-iskola vezetője és prédikátora. Itt alkotta meg az első evangélikus iskolai rendtartást, valamint latin és német nyelvű katekizmust is írt.

Litherral és Melanctonnal való kapcsolata azonban hamarosan megszakadt az ún. első antimonista vitában. E dogmatikai vitában Agricola az antimonisták szószólója lett: az volt a véleménye, hogy a keresztény embert az ószövetségi törvény nem kötelezi, hisz az igazi vezeklésnek nem

a törvényből, ill. a büntetésből való félelemből kell adódni, hanem egyedül a hitből. Csak a hit képes a rosszat legyőzni, nem pedig a törvények.¹³ Luther ezt a vitát kezdetben szócséplésnek titulálta, amikor azonban Agricola 1536-ban Wittenbergbe települve újból fellobbantotta a vitát - ez volt a 2. antimonista vita - most már kifejezetten Luther ellen, az egykori pártfogó nem állta szó nélkül és heves támadást indított Agricola ellen.

Agricolát igen foglalkoztatta a cseh nemzeti mártír, Husz János alakja is, 1538-ban névtelen munkát adott ki "Tragedia Johannis Hus" címmel, amelyet ismét csak elmarasztalt Luther. 1540-ben a felforrósodott hangulatú Wittenbergből, valamint a vizsgálati fogságból, amit a bírósi perre duzzadt vita kapcsán kellett elszerveznie, II. Joachim brandenburgi választófejedelem meghívó levele mentette ki, amelyben udvari papi és szuperintendási állást ajánlott fel neki Berlinben. Itt is élt aztán élete végéig, 1566-ig.

Megközelítőleg ennyit tudunk Agricola életéről.¹⁴ A lexikonok általában egy-két mondatban megemlítik közmondásgyűjtő tevékenységét is. Pedig tevékenysége inkább ezáltal tűnik értékesnek. Már a kortársakra, de a későbbi korok gyűjtőire is inkább a közmondásgyűjtő és magyarázó Agricola tudott termékenyen hatni és nem a teológus.

Közmondásgyűjteményét 1529-ben adta ki először "Drey hundert Gemeyner Sprichwörter der wir Deutschen vns

gebrauchen, vnd doch nicht wissen voher sie kommen" címmel. Gyűjteménye ajánlásában megmagyarázza, hogy anyanyelvének szeretete vezette ebben a munkában. És miközben példaképére Erasmusra utal, elismerve, hogy a nagy tudós klasszikusat alkotott a latin és görög szerzők mondásainak összegyűjtésével, büszkén jelenti ki, hogy ő a német közmondásokat nemcsak először gyűjtötte össze, hanem magyarázta is. Felismeri, hogy nemcsak a magyarázat teszi gazdagabbá a gyűjteményt, hanem az is, ha minél többen hozzájárulnak ehhez a gyűjtéshez. "Segítsen hozzá ehhez a munkához mindenki, aki csak tud, és akkor együttesen meg lehet alkotni! El kell kezdeni, és az úttörőt minden becsület megilleti" - vallja nem kis büszkeséggel és önérzettel.

A nyomdából frissen kikerült könyv egycsapásra híressé-hirhedté vált, elsősorban azért, mert leplezetlen véleményt mondott politikai eseményekről, sőt "magas" személyekről is. Ily módon tartalmaz a gyűjtemény éles támadást a zsarnok württembergi herceg, Ulrich ellen.¹⁵

Ulrich, valamint nagybátyja Hesseni Fülöp hevesen tiltakoztak az őket érintő elmarasztaló szavak ellen, és panaszt is emeltek Agricola ellen Frigyes szász választófejedelemnél, akinek Agricola művét - könyve előszavában - ajánlotta. A választófejedelem megparancsolta a szerzőnek, hogy bocsánatkérő levélben tisztázza magát. Luther szerint a levél "túl jól"¹⁶ sikerült, igen elmarasztalóan beszélt

róla, mert szerinte Agricola igen meghunyászkodó módon tisztázta magát. Luther azonban nemcsak elmarasztalta, hanem a fejedelmekkel szemben védelmébe is vette Agricolát. Éppen elég büntetésnek tartotta már a bocsánatkérő levélkét, valamint egy éppen akkor - Agricola ellen - íródott éles hangú elleniratot. "Nem rejtem el kegyelmes-ségtek előtt gondolataim, hogy nagyon csodálkozom azon, hogy három ilyen kegyelmes fejedelem ilyen dolgokkal foglalkozik. Hisz ha vétkezett is Bisleben /t.i. Agricola/ könyvében, Ludwig von Passavant mérgezett, haragos, ravasz könyvecskéje jól megleckéztette, semmint hogy ez ilyen fejedelmek étvágyát ne elégítené ki."¹⁷

Miközben folyt a fejedelmek becsületének tisztára mosása, a társadalom alsóbb osztályaiban a gyűjtemény igen nagy érdeklődést váltott ki. Ennek egyik legmegfoghatóbb jele az volt, hogy egyre több kiadás - bővített is, de egyszerű utánnyomás - is született meg Agricola közvetlen részvételével, de gyakran az ő közreműködése nélkül is. Az 1529-es hagenai kiadást egy évvel később egy ismeretlen fordító alnémet nyelvjáráson fordította, és Magdeburgban jelentette meg.¹⁸ 1534-ben egy bővített kiadás hagyta el a nyomdát "Sybenhundert vnd Fuenftzig Teutscher Sprichwoerter" címmel, melyet ezután utánnyomások sora követett.¹⁹

Mi lehetett a titka e nagy népszerűségnek? Nyilván szerepet játszott ebben az emberekben akkoriban is meglévő

"hir- és szenzációéhség" - hiszen ebben a könyvben olyan dolgokról olvashattak, amelyek ellen az ország fejedelmei tiltakoztak, sőt a vitába még Luther, a nagy tekintély is bekapcsolódott. Ez a mozzanat azonban csak időleges sikert biztosított volna, s nem magyarázza meg azt, hogy miért születnek újabb és újabb utánnyomások még a század 90 -es éveiben is.

A gyűjtemény iránti tartós érdeklődést az a társadalmi igény magyarázza, amelyet a könyv egyrészt gyakorlati hasznosságával, másrészt általános tartalmával képes volt kielégíteni. A közmondásgyűjtemények praktikus funkciójáról már szoltunk, amikor is megemlítettük, hogy prédikátorok, papok, krónikások a minél teljesebb meggyőzés érdekében felhasználták és alkalmazták a közmondásokat. A közmondásgyűjtemények azonban e feladatokon túl biz. vélemény irányító és tükröző funkciót is betöltöttek, mert egy sor olyan gondolatot fogalmaztak meg, amelyet az emberek csak ösztönösen éreztek. Olyan bonyolult kor volt ez, amelyben az egyszerű átlagember nehezen igazodott el. /A 15. és 16. század egész Európában a legnagyobb átalakulások kora, mind az anyagi, mind a szellemi kultúra terén gyökeres változások következtek be. Gazdasági, társadalmi és politikai krízisek, ellentétes szellemi áramlatok összeütközései jellemzik ezt a korszakot. Az, hogy a gazdasági életben, a kereskedelemben, iparban, szinte az élet minden területén valami "más" volt kialakulóban, ennek látható jelei voltak,

hisz a polgárosodás első eredményei már a 15. század utolsó harmadában megmutatkoztak Németországban is./ A fejekben motoszkáló kétségeket az 1520-as években kezdődő, a vallást támadó reformáció érlelte zűrzavarrá. A korábban szilárdnak hitt erkölcsi, magatartási normák megkérdőjeleződtek. E változó, forrongó időszakban megnőtt az emberek tájékozódási igénye. Igényeltek olyan munkákat, amelyek segítettek eligazodni a világban. A közmondásgyűjtemény ebben az eligazodásban nyújtott segítséget, mégpedig úgy, hogy pedagógiai - morális jellegük következtében közrejátszott a közvélemény irányításában, alakításában is.

Ilyen nagy keresettséget és olvasottságot, mint Agricola közmondásai, csak nagyon kevés mű mondhatott magáénak. Nincs pontos adatunk, hogy kb. hány kiadás hagyta el a nyomdát, de az 1529-1592-ig terjedő időszak majd egy emberöltőnyi idő, amely években igény volt erre a munkára. Ilyen népszerűséget akkoriban csak a Biblia, a népkönyvek, ill. Luther munkái értek el; olyan könyvek, amelyek sokak - a tömeg - számára íródtak.

A kiadvány a kortárs, majd a későbbi korok gyűjtőire is nagy hatással volt.²⁰ Elsőnek Sebastian Franck követte Agricola példáját, aki igen sok közmondást átvett Agricola gyűjteményéből a magyarázatokkal együtt. Két kötetes munkája 1541-ben jelent meg Frankfurtban "Sprichwörter, Schöne, Weise, Herrliche Clugreden, und Hoffsprüche, Darinnen der alten und nachkommen, aller Nationen vnd

Sprachen gröste vernunft vnd klugheytt" címmel.

Az a példány, amely elemzésünk alapjául szolgál, az Országos Széchényi Könyvtár tulajdona, viszonylag jó állapotban, sértetlenül maradt ránk. Címlapján "Sibenhundert vnd Fünffzig Teutscher Sprüchwörter /erneüwert vnd gebessert durch Johan. Agricola. Gedrucht nach der geburt Christi/ Im Jar MDXLI." szöveg áll. Sem a címlapon, sem a könyv további lapjain nem találunk utalást a kiadás helyére, a nyomdász nevére, így feltételezhető, hogy a sok utánnyomás egyikével állunk szemben.²¹ Megerősíti ezt a feltételezést a könyv szedésének, külső megjelenésének egyenetlensége is.²² A Széchényi ^{nyr}Kötár-beli példány mutat némi eltérést az eredeti kiadássalszemben. Ez előbbi példányból hiányzik a Frigyes szász választófejedelemhez intézett ajánlás, megtaláljuk viszont azokat a mondatokat, amelyek az Agricola körül kialakult feszült légkörre utalnak. A könyv eredeti számozása szerint 405 lapos,²³ amelyeken 749 közmondást olvashatunk.

A gyűjtemény két fő részből áll: a közmondásokból, és a majd minden közmondást követő magyarázatokból.²⁴ Ezt a két részt megelőzi a már említett szerzői előszó, ill. egy betűrendes mutató.²⁵

Az a tény, hogy Agricola nem elégedett meg azzal, hogy a nép és a polgári körök között élő közmondásokat összegyűjtötte, hanem értelmezte is, magyarázatainak igen népszerű, frappáns, találó hasonlatai révén mintegy "második gyűjteményt" alkotott meg. Bár a közmondások össze-

gyűjtésében, kiválasztási szempontjaiban nyilvánvalóan érvényesült biz. szubjektivitás, a kommentárok megfogalmazásában ez a szubjektív megközelítési mód - természet-szerűleg - még erősebb. /A magyarázatokat olvasva szinte Agricola "szemüvegén" át látjuk a világot, azt a világot, amelyet maguk a közmondások is már hűen tükröznek./ A magyarázatok révén így a bár frappáns, de szűkszavú, egy-mondatos közmondásokkal szemben, árnyaltabb, sokszínűbb képet kapunk a korabeli életviszonyok megítéléséről. Nem feltétlenül esik egybe közmondás és magyarázat tartalma. Gyakran a magyarázó - különösen egy-egy általános, szinte semmitmondó közmondás ürügyén²⁶ - kifejti gondolatait a társadalomban bekövetkezett változásokra reagálva.²⁷

A gyűjtemény kapcsán szólnunk kell még arról, hogy a munka nemcsak a szűkebb értelemben vett közmondásokat tartalmazza, hanem általános beszédfordulatokat²⁸, erre a korra igen jellemző szitkozódásokat, átkozódásokat, káromkodásokat²⁹ továbbá köszönő és hála formulákat³⁰ is.

Végezetül a Sprichwörterbuch stilusáról: a ma olvasóját néhol "kifárasztják" az oldalnyi többszörösen összetett mondatok, a szedési hibákból eredő "értelme-nyomozások", kárpótolnak azonban mindezekért, az egyáltalán nem "középkoriasan" száraz, hanem érdekes, néha érdekfeszítő történetek, humoros események, frappáns "belső-közmondások", és az az eleven, színes kép, amely-lyel Agricola megajándékozta olvasóit.

Röplapok, röpiratok

A dolgozat forrásanyagainak második csoportját a röplapok, röpiratok adják. A röplapok, röpiratok már a reformáció megindulta előtt is jelentkeztek szórványosan. A 15. századi korai röpiratok a városi képzetebb, műveltebb elemeihez, a nemességhez, a polgárokhoz szóltak. A 15. század végére Németország szellemi-társadalmi életének felpezsdülésével egy humanista értelmiségi csoport körvonalai formálódtak, mely kör a városok, a tartományi fejedelmek, az egyetemek szolgálatában állt. A századfordulón, ill. a 16. század első évtizedeire, különösen 1511 és 1519 között³¹, a "vitairodalom-háború" a humanisták - Hutten, Reuchlin, Erasmus - publikációs tevékenysége révén kiteljesedett. Különösen a híressé vált - röpirat formájában többször is kiadott - mű: "A sötét emberek levelei" keltett nagy feltűnést és volt igen nagy hatással a kortársakra, elsősorban a teológusokra.

A röplapok széles körben való elterjedése, tömeges olvasottsága a reformáció és a parasztháború idejére esik. A kor társadalmi kérdései iránt hatalmas mértékben növekvő általános érdeklődés nyilvánult meg, amely fokozta a nyomtatott szövegek iránti igényt, igényelte az új tanok részletes magyarázatát, és az ismertető programokat szóban és képen egyaránt.

A röplapokat - a társadalom szellemi életében betöltött funkciójuk alapján - propagandisztikus-agitativ

célzattal terjesztett korai tömegkommunikációs eszközöknek lehet tekinteni, amelyeket a kora újkor szellemi - vallási, politikai - társadalmi harcaiban nagy tömegben bocsájtottak ki azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a tömegek véleményét befolyásolják.³²

1517 és 1525 között közel 2000 röplap és röpirat jelent meg³³, legtöbbjük a mindennapok termékei voltak; rimben, prózában vagy párbeszéd formájában megírva a legközvetlenebbül és legéletszerűbben fejezték ki ezeknek az éveknek a hangulatát. A közmondásgyűjtemény kapcsán már említett véleményirányító jelleg a röpiratok, röplapok esetében fokozottabban jellemző, elsősorban azért, mert kiadásuk, terjesztésük propagandisztikus-agitatív célból, tehát közvetlen politikai szándékkal történt.

A röplapok, mint a felgyorsult társadalmi- politikai eseményekhez leginkább idomuló irodalmi és publicisztikai műfaj, a korabeli német társadalom minden osztályához és rétegéhez eljutott. Ideológiai pozíciójuk alapján a társadalom három fő táborra különült el, és ez a különbség a röplapokban, röpiratokban is tükröződött.

A feudális katolikus tábor röplapjainak mennyisége és hatása is 1525-ig nem olyan jelentős, mint protestáns ellenfeleiké. A katolikus szerzők még sokáig latin nyelven irtak, és népszerűtlen, - már a humanisták által korábban is élesen bírált és kigúnyolt - skolasztikus módon érveltek. E tábor röpiratai Luther legjelentősebb ellenfe-

leinek Murnernek, Emsernek, Ecknek, Sylviusnak, Cochlaeusnak a tollából a származnak. A katolikus egyház érdekeit képviselő teológusszerzők, majd az ellenreformáció megindultával és kiteljesedésével, saját nyomdák alapításával, ill. protestáns ellenfeleik "módszereinek" felhasználásával /nemzeti nyelven, egyszerűbb, közérthetőbb stílusban való írással/ tudtak nagyobb befolyásra szert tenni.

A polgári-reformációs röpiratok szerzői nem a laikusok és a nép alsóbb rétegeiből származtak, ahogy azt korábban gondolták³⁴. A legtöbb reformációs röpirat szerzője hivatása szerint egyházi ember, a humanista képzettségű értelmiség köréből valók, ezt bizonyítják a teológiai argumentációk, a latinizáló német nyelv használata, a humanista példák követése. A szerzők gyakran kézműveseknek, parasztoknak, katonáknak mondták magukat, elsősorban azért, hogy a nép körében minél nagyobb hatást tudjanak elérni. Ezért használták úgy előszeretettel a népies elemeket, pl. közmondásokat, gyakran durva, közönséges kifejezésmódokat ellenfeleik kigúnyolásában, valamint tájnyelvi fordulatokat. Az 1521-ben megjelent híres röpirat, a "Karsthans" szerzőjéről is sokáig azt hitték, hogy parasztember, ill., hogy a mű a parasztok vitairata. A valóságban a mű szerzője egy svájci városi orvos Vadianus volt, aki Luther tanainak hívévé szegődve, Luther ellenfelei, különösen Thomas Murner nézeteit támadta.³⁵ A re-

formációs eszméknek röpirat formájában való terjesztésében maga Luther járt az élen, aki nézeteit az 1520-as évek nagy reformációs irataiban tárta a közvélemény elé.³⁶ Hamarosan csatlakoztak a reformátorhoz mások is, mint Andreas Karlstadt, Johann Eberlin von Günzburg, Martin Butzer a legnevesebbek közül, valamint a sok névtelen író és prédikátor. A lutheri mozgalom a vallási, politikai és társadalmi problémák vitájában minden osztályt megmozgatót úgy, hogy ezzel a publicitással az akkori társadalmi életbe egy új mozzanatot vitt be. Az egyház fontos kérdéseiről, a dogmákról való viták eddig kizárólag a teológusok szűk körében folytak, latin nyelven, a közvélemény teljes kizárásával. Hogy mit és hogyan publikáltak, azt az egyházi felsővezetés határozta meg.

A teológiai- és a mögöttük húzódó társadalmi vitáknak - rölapokban, röpiratokban - német nyelven és közérthető formában - való terjesztésével széles társadalmi nyilvánosság teremtődött. A röpiratok így tulajdonképpen mint az események katalizátorai, segédeszközei, ritkábban mint ösztönzői hatottak. Eszközül szolgáltak arra, hogy egy egész társadalmat érintő vita minden lényeges eseménye-eredménye eljusson a legkülönbözőbb osztályokhoz.

A parashti-plebejus tábor röpirataiból igen kevés maradt ránk. Egyrészt azért, mert a szélesebb elterjedést az üldözés és a nyomdai elkobzások megakadályozták, másrészt a parasztok és plebejusok többségének analfabétizmu-

sa következtében az írott szónak kevésbé volt akkora jelentősége és hatása, mint a szóban terjesztett prédikációknak és beszédeknek. Mégis néhány írás és prédikáció megjelent írásban is; elsősorban Münzer tollából, valamint a parasztháború programjai, csakúgy, mint az újrakeresztelők dalai.

A 16. század társadalmára azonban túlnyomórészt a szóbeli kommunikáció megléte és uralkodó volta a jellemző.³⁷ A népesség nagy része számára az információk szemtől-szembe, hallás útján, és kis társadalmi körben közvetítődték. Még a hivatalosan kinyomtatott rendeletekről is hallás útján, a piacon, a városházán kihirdetve szereztek tudomást. Nem véletlen, hogy a reformáció a prédikációnak, és vele a prédikációs irodalomnak az újjászületését hozta. Az emberek a Bibliát, a röplapokat nemcsak olvasni akarták /amennyiben tudták/, hanem mindenekelőtt hallani. A nyomtatott termékek el- és felolvasása szorosan összekapcsolódott. Evangelikus prédikátorokat ábrázoló fametszetek bizonyítják, hogy a prédikátorok gyakran könyvből beszéltek, és a hallgatóság közül is néhányan fellapozott könyvet tartanak a kezükben.³⁸

A könyvnyomtatás nagy szerepet töltött be az új és régi eszmék terjesztésében, de az írott szót - legalábbis az írástudatlanok számára - a kimondott szó közvetítette, azaz egy szöveget el- vagy felolvastak és megvitatták. A reformációs röplapok szerzői is gyakran tudatában voltak

annak, hogy műveiket nemcsak olvassák, hanem felolvassák is. Ez derül ki egy az 1520-as években kiadott röpiratból is: "Kedves keresztények és testvéreim, ha meg akarjuk tudni, ki az Antikrisztus, el kell menjünk a barátokhoz, akik tudnak olvasni, és meg kell őket kérnünk arra, hogy olvassák fel nekünk Pál leveleit".³⁹

A vallásról való beszélgetések, elmélkedések gyakran a szabadabb légkörű fogadóknak, piacokon zajlottak le. Heinrich von Kettenbach írja 1523-ban, hogy az ulmi kocsmában jobb prédikációkat lehet hallani, mint a templomban.⁴⁰

A rölapok, röpiratok népszerűségének, olvasottságának emelkedésében nagy szerepet játszott e művek stílusa, kifejezésmódja, nyelvezete. Ha összehasonlítjuk az 1500-as évek elejének röpiratait a 20-30 évvel azelőttiekkel, azonnal szembetűnik, hogy az írott német nyelv területén óriási előrelépés történt.⁴¹ Gördülékenyebbé, erőteljesebbé, képszerűbbé vált a német nyelv. /Hisz, aki a néptömegekhez akart szólni - és szinte mellékes, hogy milyen társadalmi helyzetből és céllal - úgy kellett írnia, ahogy az egyszerű ember érzett, gondolkodott, beszélt./ A röpiratok többsége kimondottan népi jellegű, kifejezésmódja tiszta, egyszerű.

Túl ezeken a jellemzőkön, a rölap sajátos nyelvezettel is rendelkezik. Tömörség, konkrétság, ellentétpárok és a fokozás használata jellemző rá. "Rövidség a kezdete

és vége minden nem könyvszerűen sokszorosított közlésnek. Átütő tömörségre épül fel mindenek előtt a röplap is," - írja Schottenloher.⁴² A röplapok kötelező tömörségének felelt meg a kép is, mivel egy pillantással képes volt a lényegét, a mondanivalót plasztikusan megértetni. Kép és betű ugyanolyan szoros kapcsolatban álltak egymással, mint - a már fentebb jelzett - betű és szó. A képi ábrázolásnak végül is az megértés előmozdításában volt nagy szerepe. Kép és szöveg olyan szoros egysége jött létre így, hogy a reformáció korában már alig lehet elképzelni. rölapot, röpiratot egy vagy több illusztráció nélkül.⁴³

A közmondások, rölapok, röpiratok e korszak forrásainak csupán egy csoportját jelentik. Az elemzésük által nyújtott kép is ezért a korabeli közgondolkodás bizonyos elemeit képes kifejezni.

3. A feldolgozás módszere

Mindazoknál a forrásoknál, amelyek viszonylag nagy számban állnak rendelkezésünkre, és funkciójukat tekintve egyformáknak, hasonlóaknak tekinthetők, kínálkozik a lehetőség, hogy feldolgozásukban a kvantitatív elemzés módszereivel éljünk. Ezeknek a forrásoknak a kiértékelésében a "Content Analysis", a tartalomelemzés módszere termékeny eljárásnak bizonyulhat.⁴⁴ A dolgozat ennek a módszernek az alkalmazására tesz kísérletet 16. századi szövegek elemzése céljából.

A tartalomelemzés történeti előzményei a századfordulóig nyúlnak vissza⁴⁵, Amerikában kezdődött el és a sajtókutatáshoz kapcsolódott. Az olvasói igények mind jobb kielégítésére felméréseket végeztek az újságokban megjelent témakörökről. Hamarosan megkezdődött a filmek és a rádióműsorok elemzése is. A II. világháború idején elsősorban Harold D. Lasswell⁴⁶ munkássága révén az eljárást szisztematizálták, és módszereiben is megerősítették. Az eljárást mindenek előtt a háborús propaganda céljaira használták fel. Az Egyesült Államokban kiterjedt vizsgálatok kezdődtek meg a náci Németországnak és szövetségeseinek propagandáját illetően. Hatalmas elemző munkával kimutatták pl.: a német propagandagépezet bizonyos jellemző jegyeiből meglehetősen pontossággal lehet következtetni a németek katonai - politikai döntésére. Később a Content Analysis fontos eszközzé vált mindenek előtt a közvéleménykutatásoknak. Ma a tartalomelemzés számos társadalomtudományban egyaránt használt átfogó, interdiszciplináris módszer.

Tartalomelemzésen olyan vizsgálati módszert értünk, amelynek során közlemények, üzenetek törvényszerűen visszatérő sajátosságai alapján módszeres és objektív eljárással olyan következtetéseket vonunk le, amelyek a közleményben nyíltan kimondva nincsenek, de az üzenet megszerkesztettségének a módjából kiolvashatók, és esetleg más úton /nem tartalomelemzéssel/ nyert adatok segítségével megerősíthetők, igazolhatók.⁴⁷ A vizsgálat módszere két fontos elemet

foglal magában: a szisztematizálást, valamint ennek - azaz az elemzésre kiválasztott szövegnek - az objektív leírását.⁴⁸ Az elemzés tehát nagy vonalakban a következő módon zajlik le: kidolgozunk egy kategória-rendszert, amely rendszerhez az értékelés során a szöveg - általunk meghatározott - alapelemeit rendeljük. A kategorizálás elvégzése után különféle kérdésekre kereshetünk választ: végezhetünk trendvizsgálatokat, megnézhetjük bizonyos elemek helyértékét az egész rendszeren belül /pl. viszonyokat, sztereotípiákat/, elemezhetjük az elemeknek egymáshoz, vagy más külső faktorokhoz való viszonyát. Felállíthatók hipotézisek is, pl. névtelen szerzők azonosítása a kvantifikálható stiluselemek segítségével.⁴⁹

A kora újkorral foglalkozó tartalomelemző munkák még igen ritkák.⁵⁰

A magyar történészek közül a módszer alkalmazására először Gellériné Lázár Márta⁵¹ tett kísérletet. A tanulmány arra a kérdésre keresett elsősorban választ, hogy hogyan és milyen mértékben tükröződnek egy adott kornak, a magyarországi kései feudalizmus jobbágyviszonyai egy adott folklorisztikai forráscsoportban. A szerző két műfajt - a mondást /proverbiumot / és a népdalt - emelte ki, feltételezve, hogy közös formai sajátosságaik /rövidség és formai zártság/ a "tükröződés" vizsgálatát megkönnyíti.⁵² 340

proverbiumot és 114 népdalt elemzett tartalmilag, keresve a jobbágy-paraszti világ "eleven-körképét". A feldolgozás-

ban egy a faktoranalízishez hasonló technikát használt fel. Egy elemzési rendszert - egy kódrendszert - állított fel, amely a jobbágyvilág összetevőinek fogalmi lebontása alapján készült. Megpróbálta bejárni a parasztság külső és belső világát a maga összefüggésében. Így kísérelt meg - sikeresen - egybefüggő képet adni a jobbágy fölött álló intézményrendszerből kiindulva egészen a mindennapi munkájáig. A tanulmány "Módszertani tanulmányok" című alfejezetében⁵³ a kutatás bővítését illetően utal arra, hogy a parasztság művelődéstörténeti hagyományainak feltárásához nemcsak a népdalokat és proresbíumokat, hanem más műfajokat is fel lehet használni, amelyek bevonása természetesen új elemzési- értékelési rendszer kidolgozását igényli.

Ilyen új forrást, műfajt jelentenek pl. a tömegkultúra jellegzetes termékei, a kalendáriumok. Lázár Márta újabb tanulmányában⁵⁴ a magyarországi kalendárium-irodalom vizsgálatát tűzte ki célul - ugyancsak a tartalomelemzés módszerével, számítógépes feldolgozással. A vizsgálat eredményeinek számítógépes értékelése még folyamatban van. Az említett tanulmány az elméleti előfeltevéseket, módszereket, a kalendáriumok alapjellegzetességeinek feltárását, a róluk szóló vélemények, viták bemutatását és összegzését tárja elénk.

Hanák Péter első világháborús népi levelek tartalmi összehasonlítását végezte el.¹⁵⁵ Összevetette a levelekben előforduló formulákat, bebizonyította az irott mintáknak - az ún. levelezőkönyveknek - a használatát. A különböző motívumok számbavétele alapján rögzítette a leve-

lekben fellelhető közös struktúrát, kimutatta a népi gondolkodás két alapkategóriáját: a gondolkodással, a munkával, a megéletéssel, valamint a szegény-gazdag ellentéttel kapcsolatos tudati elemeket.

Jelen dolgozat a tartalomelemzés módszerét 332 16. századi német közmondás feldolgozásában alkalmazta.

A tartalomelemzés két fő fázisban végezhető el. Az első munkafolyamatot nevezhetjük kódolásnak. Ez azt jelentette, hogy a szöveget kódoltuk, tehát az általunk alapegységként meghatározott szimbólumokat /szavakat, mondatokat, szövegrészeket stb./ kategóriákba /előre megállapított, vagy a kódolás folyamatában "magától kibomló" fogalmakba/ soroltuk. Ez technikai jellegű munka, amely csak azon elemekkel dolgozhat, amelyek jelen is vannak a szövegben.

Az elemzés második folyamata az értékelés, az interpretáció. Itt lehetőségünk van arra, hogy az első szakaszban nyert kvantitatív eredményeket értelmezzük; az egyes elemek között összefüggéseket fedezhetünk fel, ezekből következtetéseket vonhatunk le. Míg az első fázisban csak arra lehattunk tekintettel, amit valóban láttunk, és ténylegesen elemeztünk, ez a szakasz már értékes következtetéseket mondhat ki, valamilyen jelenségnek a hiányáról is.

A kódolás folyamatában két kérdésre kellett választ adnunk: milyen kategóriákat vegyünk fel, és mi legyen az az osztályozási egység, amelyre a dokumentumot bontjuk. A ka-

tegóriák felvételének több alternatívája is kínálkozott, a legfontosabb szempontot azonban mindig szem előtt kellett tartanunk: a megfelelő kategóriák kialakítása döntő fontosságú. A kategóriáknak lehetőség szerint tükrözniök kellett a kutatás célját; csak egy fajta osztályozási elv vezérelhetett bennünket, a különböző fogalmi síkokat nem volt szabad összekevernünk.

A kategóriák felvételével kapcsolatban két alternatíva állt előttünk. Az egyik lehetőség az lett volna, hogy valamilyen /pl. érték/szempontú kategória szótárat alkotunk, és ehhez rendeljük adott fogalmainkat. Célravezetőbbnek látszott az az eljárás, hogy nem "erőszakolunk rá" a gyűjteményre egy előre megkonstruált kategóriarendszert, hanem szinte beszélgetjük a forrást, hogy maga a gyűjtemény "bontsa ki" önmaga kategóriáinak rendszerét. Ennek a módszernek az a hátránya, hogy nem biztos, hogy minden - általunk fontosnak tartott - kategória szerepel majd az így létrejövő "spontán-szótárban". Enyhíti azonban ezt a hiányt az a tény, hogy egy olyan "gondolat-tárhoz" jutottunk így ezáltal, amely túl azon, hogy az elemzés folyamatában mint segédeszköz szerepel - reprezentál is, azt, hogy egy 16. századi közmondás-gyűjteményben jelenlevő gondolatkins a fogalmak körül mozgott, ezek voltak azok a kérdések, amelyekről az emberek beszéltek, gondolkodtak.

Mivel munkánk során nem előre készített kategóriákkal dolgoztunk, ezért nem a kategória/szótár elkészítése, hanem

a fogalmi egység meghatározásának részfolyamata volt az első lépés.

Fogalmi egységnek egy közmondást tartottunk. Mivel azonban a közmondások döntő többségéhez magyarázó szöveg⁵⁶ is tartozott, és a kategóriába soroláshoz gyakran éppen ezek a magyarázatok adtak nagy segítséget, így a közmondást és annak értelmező részét kellett egy egységnek tekintetnünk.⁵⁷ A közmondások zöme - néhány "friss", valamilyen aktuális eseményhez kötődő mondást leszámítva - évszázados, sőt évezredes tudást, tapasztalatot sűrítettek magukba. Ezt a fajta "kortalanságot" éppen a kommentárok alakítják aktuálissá, a magyarázatok kötik e szólásokat, mondásokat a 16. század mindennapi valóságához.

A dokumentum alapegységeinek besorolása fő- és alkategóriákba történt.⁵⁸ A főkategóriák /gazdaság, társadalom, politika-jog, vallás, magatartási normák/ rendszere jelentette végül is azt a kört, amelybe az általunk kiválasztott közmondások besorolódtak. A munka feltáró szakasza a fogalomba sorolást pontosította is, amennyiben az alkategóriákat⁵⁹ a hívószavak⁶⁰ sorával tette konkrétabbá, ill. alkalmazta az együttjáró fogalmakat is.⁶¹ Mind az alkategória, mind az együttjárás esetében a közmondásból, ill. annak magyarázatából kiszűrhető értékitéletet⁶² minősítettünk. Így alakult ki a fogalmak gyűjtőlapjának a sémája.⁶³

Az Agricola által összegyűjtött és kommentált közmondás-gyűjtemény 749 mondásából 332-t elemeztünk. A feldolgozáshoz

csak azokat a mondásokat használtuk fel, amelyek valóban közmondások; nem elemeztük tehát - az igen nagy számú - káromkodásokat, indulatszavakat, szitkozódásokat, kivéve, ha elemzésünk szempontjából hasznos információt hordoztak. Igen nagy volt azoknak a közmondásoknak a száma, amelyeket egy-egy szó, kifejezés, vagy éppen az egész mondat értelmezésének hiányában nem tudtunk felhasználni.⁶⁴

Forrásaink közül a közmondásokat dolgoztuk fel a tartalomelemzés módszerével. A dolgozatban felhasznált rüplapokat, röpiratokat a hagyományos szövegelemző, összehasonlító módszer segítségével tártuk fel.

II. fejezet

A feldolgozás segédeszközei

1. E fejezet egyrészt a 332 elemzett közmondás felsorolását tartalmazza. A példatárban megadott sorrend megegyezik Agricola közmondásgyűjteményének eredeti sorrendjével, tehát egyben a mondások lelőhelyjegyzéke is.
2. A közmondás példatárat követik a közmondások összehasonlítása közben nyert értékgyakorisági táblák.
3. Végül a felhasznált röplapok, röpiratok bibliográfiai leírásai következnek.⁶⁵

Az elemzett közmondások

1. Isten éjszaka ajándékoz
2. Istennek több van, mint amit megigér
3. Akinek isten a barátja, annak földi ember nem árthat
4. Isten barátja, emberek ellensége
5. Isten a legerősebbnek segít
6. Ami az égből esik le, nem árt senkinek
7. Amit Isten ajándékozott, Szent Péter sem veheti el
8. Magamnak gondoltam, de másnak jutott
12. A hit többet ér, mint a puszta pénz
13. Isten azokkal találkozik, akik őt köszönteni tudják
15. Magadat nézd, a hűség bizonytalan
16. Aki könnyen hisz, könnyen becsapódik
17. Az élő embernek rossz és jó tulajdonságai is vannak
18. Sem hűség, sem hit nincs a földön
20. Hűtlenség hűtlenséggel fizetődik
21. A hű kezét mindenhol szívesen fogadják, a hűtlent nem
22. Nem kell minden szentnek hinned
23. Ahová az isten templomot épített, oda az ördög is felépíti a maga kocsmáját
24. Az ördög az isten majma
25. Nem mind arany, ami fénylik
27. Nem a külső alapján kell itélni
29. Isten velünk van
30. Aki a tanácsot nem kéri, a segítséget nem érdemli

32. A jámbor embert mindenki kedveli
33. A kópé gyakran megteszi, hogy másokkal fizettet
36. Jámbor asszonyt arannyal nem lehet megnyerni
37. Jóból is megárt a sok
38. Minden dologban elkél a mértékletesség
39. Amikor a tréfa a legjobb, akkor kell abbahagyni
40. Ha túl sok van a zsákban, kireped
43. Te csak beszélsz arról, amit más meg is tesz
44. Nagy szavak és semmi sincs mögötte
50. A gőg nem vezet jóra
51. A vagyon meghozza a bátorságot
54. Senki sem tudja, milyen halála lesz
56. Akasztófára vele!
57. Tudós ember /jogban járatos/
62. Egyesek azért, hogy az asszonynak, gyerekeknek vagyont szerezzenek, testüket, lelküket elkárhozzák
63. Ami már 100 éves jogtalanság, az sohasem lesz jogos
64. Az igaz jog /az igazi/
65. Az igazság kiderül
66. Se pénz, se barát
67. A halálnak oka van
68. Jó, ha vannak barátok, de jaj annak, aki, ha bajban van igényli is őket!
69. Egyedül van az ember
70. Aki a pfenninget nem becsüli, ritkán lesz gazdag
71. Pfenning testvére a pfenning

72. Több bugyellárisból jobban lehet /az adósságot/
kifizetni, /mint egyből/
74. Mindenki óvakodjon az első kölcsöntől
75. Azonos terhelés senkinek sem töri meg a hátát
77. Megosztom veled a pfenningemet
78. A sört és a bort az ivó fizeti
79. Két ebéd is elfér egymás mellett /Enni mindig lehet/
80. Erős lábak /lélek/ kell ahhoz, hogy a jó napokat is
el tudjuk viselni
82. Ne menj a jégre!
83. A biztosra bizonytalan jön
84. Jobb egy veréb a kézben, mint daru a háztetőn
87. A gyors tanács sohasem jó
88. Aludjunk rá egyet!
90. Ma és holnap is van nap
91. A reggel meghozza az új napot, de a /jó/ tanácsot is
92. Nyakad töröd, ha sietsz!
93. A sietségből semmi jó nem származik
95. Ki a gyereket bünteti, becsületes /embert/ farag belőle
97. Lustagág bére szegénység
98. A keresztény embernek úgy kell dolgoznia, mintha
örökké élne
99. Isten nem hagyja el az övéit
101. A hűséges szolgálatot isten megjutalmazza
102. Akinek hű szolgálója van, kincset tud a házában
103. A cseléd ne találjon sokat /ne lopjon/

- 104. A pad alatt keresgél /lop/
- 108. Ha a ló megöregszik, a kutyáknak vetik
- 109. Amíg a kanál új, használják a konyhában, ha már régi, tűzbe vetik
- 112. Mindenki a szegény emberbe törli a cipőjét
- 113. Aki túl sokat akar, semmije sem lesz
- 114. Az a gazdag ember, aki /önmagával/ elégedett
- 115. Ha isten egy országot meg akar áldani, békétartó, okos fejedelmet ad, ha büntetni akar, tirannoszt ad, aki mindent az ököljog alapján intéz el.
- 117. Igen gógós ember
- 120. Aki kockázni /kereskedni/ akar, annak kockáztatnia is kell
- 122. Annyit ér számára az ember, mint egy kutya /zsarnok/
- 123. A beismerés fél vezeklés
- 124. A gazdag szavát mindig meghallgatják
- 125. Bolond ember - még akkor is, ha a szobája tele van pénzzel
- 126. Ahogy jött /a pénz/, úgy el is megy
- 127. Inkább becsülettel a szegénység, mint szégyennel a gazdagság
- 128. Nem lesz jobb /a kormányzat/
- 135. A rossz asszonyt senki sem tudja irányítani
- 137. A jó szomszéd nagy kincs
- 138. Régi barát a legjobb barát
- 139. Egy jó barát többet ér minden aranynál, ezüstinél

141. Mindenki a magáét / t.i. az ipart/ űzze, és ne menjen tovább /ne kontárkodjon/
142. 14 kézműipar, 15 boldogtalanság /A kontárkodás kárt okoz/
143. Sok kézműipart ismer, de koldulni tud a legjobban
144. Aki több ipart tanul ki egyszerre, egyet sem tud igazán
145. A régi barátot nem kell eldobni, mert nem tudni milyenek lesznek az újak
151. Aki a másikat óvja, barát/nak mondható/
152. Egyik fülén be, a másikon ki /t.i. az evangélium szava/
153. Oda is adom, vissza is veszem /pénzkölcsönzés/
155. A gondolatok vámentesek
156. A hamis beszéd nagy szerencsétlenséget hoz
157. Amilyen az adjon isten, olyan a fogadj, isten!
160. Ki ne szeretné, mondta a poseni apát /t.i. az apácát/
175. Okosabb a tojás mint a tyúk
178. A szem a lélek tükre
180. Amit a szem nem lát, ne agassza a szívet /szerelem/
185. Senki sem erős, mindig van /egy nála/ erősebb
186. Ez bálvány /imádás/!
189. Ami egynek sikerül, nem biztos, hogy a többi 100-nak is
191. Én etetem a számat, tehát úgy szól, ahogy én akarom
192. Hallgatni művészet
193. A hallgatás felelősség
194. Amit csak egyedül akarsz tudni, ne mond el senkinek
195. Amit hárman tudnak, megtudják százan is
198. Rossz bíró vagy
199. Széles háta van /Áruló/

200. A halál ellen /sajnos/ nincs orvosság
201. Az asszonyoknak semmi titkosat nem szabad mondani,
mert nem tudnak hallgatni
202. Ha valaki egy másikat leold az akasztófáról, nem igen
kap hálát
203. Hosszú haj, rövid ész
205. Aki magasra mászik, leeshet
208. Nincs szörnyűbb az ember halálánál
209. A mestert műve dicséri
210. Senki sem próféta a saját hazájában
211. Aki sokat beszél, sokat is hazudik
212. Nem minden kérdésre van válasz
213. Aki mindent fegyverrel akar megvédeni, annak sohasem
szabad kardot viselnie
214. Öndicséret bűzlik
215. Sokszor azt dicsérik, aki nem érdemes rá
217. Fejjel megy a falnak
218. Az isten az úr, az apát /csupán/ egy szerzetes
219. Egy bolond többet tud kérdezni, mint tíz bölcs együtt
220. Bolond, hisz azt mondja, ami éppen eszébe jut
224. Senki se gazdagodjék más ember Kánára
225. Nem tilos /nekem/ az uszoráskodás, hisz nincs is
hozzá tőkém
226. Menj, legyél kereskedő, mondja a hóhér a segédjének
/A kereskedelem tisztátalansága/
228. Meg kell fizetnie a tanulópenzt

229. Vagyonát, bátorságát is elvesztette
233. Anyám és apám hitét akarom vallani
235. A túl erős munka tönkre tesz
240. Aki /15/23-ban nem halt meg, akit /15/24-ben nem fojtottak meg, és /15/25-ben nem ütöttek agyon, arra már jobb napok fognak várni
241. Hosszú békét csak akkor lehet tartani, ha a szomszéd is akarja
242. /Rossz/ szomszédok a kerítés fölött tárgyalnak
243. A szomszédoknak a tüzet közösen kell eloltaniuk
244. Polgár és paraszt közt, csak a fal van közben
245. Ha a polgárok a tanácsházára mennek, a parasztok mennek elől
246. A pénz megteremti a piacot
247. Ki kell ismerni a piacot
248. Mindenki a saját /árnyát/ dicséri
254. Ami nem nálad ég, nem kell eloltanod
255. Túl sokat csinálsz, de semmit sem végzel el
259. Mindenki a társadalmi rangja szerint viselkedjen
262. Hosszan a /fejedelmi/ udvarban, hosszan a pokolban
263. A fejedelem oly ritka az égben, mint a szarvas a szegény ember konyhájában
264. Míg Ádám lovagolt és Éva font, hol voltak még akkor nemesek?
265. Gazdag, nagy és bölcs ember gyerekének ritkán lehet tanácsot adni

266. Én is melegedtem volna, de nem jutottam a kályhához
269. Urak szolgálata nem kifizetődő
270. Aki az urakhoz közel van megfulladhat, aki távol
megfagyhat
271. Az udvari élettel ugyanaz a helyzet, mint a tyúkket-
recel: aki kinn van be, aki benn van ki, akar jutni
272. Mindannyiunknak egyet kellene hinnünk: istent és a
közös hasznát szem előtt tartani
273. Aki az udvarban erényes, azt halálra űzik, aki nem,
az bolond
276. Jósága szerint nemes, vére szerint szegény
277. Az udvarban sokszor kezet ad az ember / , de
ritkán /teszi/ szívvvel
279. Nincs nagyobb erénye egy uralkodónak, mint hogy nem
hisz minden hízolgónak
282. Még ha maga /Szent/ Péter is megy az udvarba, akkor
is gazfickóként jön onnan el
284. Aki nem tud egy követ egyedül fölemelni, mások segít-
ségével se emelje fel
285. Úgy kell szolgálni az urat, hogy neki is maradjon
a kenyérből /A szolga ne lopjon/
286. A hűséges szolgálatért adott fizetség mindig kevés,
a hűtlenért kifizetett pedig túl sok
287. Ahol ész van, az nem rejtőzik el
288. Ezüsttarsollyal dobták meg /Megvesztegették/
291. Ha pénzt akarsz, legyél hivatalnok, akkor lesz elég

296. Aki 20 évesen még nem szép, 30 évesen nem erős,
40 évesen nem vidám, és 50 évesen még nem gazdag,
annál minden remény elveszett
299. Óvakodj a nevető pásztoroktól és a siró papoktól
303. Gazdagnak lenni nem nagy művészet, de jámbornak igen
304. Aki gazdag akar lenni, annak egy rövid időre a léki-
ismeretét a hátára kell vennie, majd ha meggazdagodott,
újából leveheti
306. Aki kormányozni akar, annak látni és nem látni, hallani
és nem hallani is tudni kell
307. Aki a rábizott titkot megőrzi, azt cselekszi, mint
a szántó-vető /t.i. hasznosat/
308. Mindenkinek hinni bolondság és könnyelműség, senkinek
sem hinni zsarnokság
312. A savanyú ábrázat nem segít
315. Ahol egység honol, ott isten lakozik
318. Tolvaj az akasztófán a legjobb
319. Szerzetes a kolostorban a legjobb
320. Aki tiszta házat akar, papokat, szerzeteseket és
galambokat ne engedjen be
321. Jobban tud táplálni egy apa tíz gyereket, mint tíz
gyerek egy apát
333. Akinek nincs gyereke nem tudja miért él
338. Nagy urak sokáig felejtene
342. Egy falucska sem olyan kicsi, hogy évente egyszer
ne tartanának búcsút benne

343. A papoknak lehetnek ágyasaik, de feleségük nem
344. Senkinek sincs finomabb élete a földön /mint a papnak/,
jól él, ágyasa is van, a mi Urunkat is szolgálja
347. A sógorok akkor a legjobb barátok, ha távol vannak
egymástól
348. Sógor kutya
349. A megfelelő ajtón ment be
354. Két eltérő /természet/ találkozik /zsák a foltját/
358. Láttad a térdem, /igy/ nem lehetsz apáca
366. Szívesen teszi, mint paraszt a toronybamászást
368. Hogyha valaki nem hisz, azért még nem eretnek
369. Jó lenne egy /ajánló/ levélke mellé
376. A jó cselekedetet hamar elfelejtik, a rosszra sokáig
emlékeznek
377. Idegen gyerekről és idegen kutyáról /gondoskodni/,
kidobott kenyér
379. Ha valaki tud valamit azt másoknak meg is tudja tanítani
382. Az ördög mindig piszkot hagy maga után
383. Bárhogy álljon is az ördög, kilátszik a lóláb
385. Művészetének a mestere
387. Ki mint cselekszik, úgy itélik meg
382. A hátsó ajtó/n való bejutás/nak nincs becsülete
393. Az időnek becsülete van
394. Minden dolognak megvan a maga ideje
395. Az idő /türelem/ rózsát terem
397. A gyerek jobban el tudja viselni a betegséget, mint
az öreg

398. Szép is, fiatal is
400. Az időnek meg kell adni a jogát
402. Aki nem hisz, azért még nem követ el halálos bűnt
403. /Önző/kutya, mégha nincs is farka
405. Ez aztán a mesterremek!
406. A kézművesség aranybánya
407. /Ne törődj a gonddal/, a kutyanak 4 cipő kellene,
/mig neked csak kettő/
408. Az ördög nagyon szegény, sem teste, sem lelke nincs
412. Ha rossz, nem segít, ha jámbor jogtalan /t.i. az
asszony verése/
413. Kevés becsülete van az embernek, ha veri az asszonyát
414. Az asszonyoknak három bőrük van
415. Az asszonyok a kardjukat a szájukban hordják,
ezért kell őket szájon vágni
416. Ha egy férfi egyszer megveri az asszonyát, azután
többször is megteszi
419. Közül van a tűzhöz
423. Takarékoskodik az igazsággal /Hazudik/
424. Hazugságra pofon a válasz
425. Hagyjuk meg a nemeseknek a vadászataikat, a parasztok-
nak a búcsúikat, a kutyáknak a lakomáikat, és akkor
elmarad a marakodás
426. Csak csendesen /járj/ a faluban, ha a parasztok részegek!
429. A százat ezernek mondja /Hazudik/
431. Csak jámbor tudott lenni

438. Ez jó ipar, csak rosszul fizet /t.i. a lopás/
439. Sokat fizet /a lopás/, főleg míg él az ember
440. Elpazarolta az életét, vagyonát, becsületét
456. A házasság a legszentebb szövetség
457. Ha egy ördögöt ki is versz az asszonyból, tized hozol
vissza belé
458. Veretlenül a legjobb /az asszonynak/
462. Úgy kell elfogadni az időt, ahogy jön
466. A kockázat /egyszer/ nyer, /egyszer/ veszít
468. A bőrével fizetett érte
469. Isten azt ad nekünk, amit akar
506. Ha meghalsz, a bőröddel együtt temetnek el, a
számárnak ezt nem engedik meg!
510. Rókává vált /Meghalt/
511. Elbújt, többé nem látni /Meghalt/
512. Majd fel fog támadni
515. Nem jó más ember halálában reménykedni
516. Jó dolog a halál, kisegít bennünket minden bajból
517. Ő már tudja az igazságot /a menyországban/
524. A halottaknak békét kell hagyni
525. Senki sem hal meg szívesen
526. Keserű gyógyszer a halál
527. A halál senkit sem kimél
533. Türelemmel sok mindent legyőz az ember
536. Isten segít nektek
537. Isten megáld benneteket

538. Isten köszönt titeket
539. Isten megáldja testeteket, lelketeket és eljön hozzátok
546. Isten óvjon benneteket /a bűntől/
553. Isten senkinek sem hazudik
555. Jó angyalod van
557. Szeretetre és tiszteletreméltó
564. Kéznel van egy jóbarátja
566. Jámbor ember, nem bántja a gyereket sem
571. Mindenki magáról, isten mindannyiunkról /gondoskodjon/
575. Minden úgy megy, ahogy isten akarja
583. Ha már egy dolog megtörtént, a legjobbat kell róla beszélni
585. Isten fizesse meg ezerszer
589. A szomszédjának felnyitja az ember a kerítést
593. Becsinált gyerekeket nem kell eldobni
594. A gyerekekből is emberek lesznek
623. Az álmok hazudnak
630. Aki magával sem tesz jót, hogy akar másoknak jót tenni
635. Neveletlen gyerek
638. Teljesen az apja
639. Úgy hasonlít az apjára, mintha a bőréből metszették volna ki
640. Asszony ereszd őt be, hisz hasonlít rám /Házasságtörés/
642. Aki szolga, az szolgáljon
648. Senki se hagyatkozzon a másokra
649. Minél kedvesebb a gyerek, annál nagyobb a pálca

652. Saját akarat a pokolba juttat
653. Akit szép szavakkal nem lehet nevelni, azon a verés sem segít
654. Minden dolognak megvan a maga ideje
657. Akit az isten is becsapott, azt jól becsapák
688. Sokáig dolgozik rajta, jól fog sikerülni
659. Hiába dolgozott rajta, nem lett jobb
660. A pénz jó áru, télen is nyáron is érvényes
661. Egy kerítés 3 évig tart, egy kutya 3x3 kerítést tud átugrani.../A hatványozás megtanulását elősegítő mon-dóka/
664. Aki egy szűzet megbecstelenít, nem fog jó halált halni
665. Aki saját fészkébe piszkít, becstelen
666. Aki önmagát dicséri bolond, aki önmagát megszégyeníti nincs eszénél
671. Minél idősebb, annál fukarabb
672. Öreg ember, fiatal asszony, biztos a gyerek
673. /Még/ mindig jobb az öregember fiatal asszonnyal, mint az öregasszony fiatal legénnyel
674. Az öregség nem árt a bolondságnak
675. Szereti őt az asszony, főleg azt az oldalát, ahol a pénzes zacskója van
676. Az asszony természetből fogva szeret cicomázkodni
678. Most már csak tanácsot tudok adni /Öregség/
679. Az öregemberek az erejüket már csak a kancsó mélyén, a puha ágyban és a kemence mögött kereshetik

680. A fiatal fejedelmek természettől fogva szelidebbek,
mint az idősebbek
682. Az asszonyok minden tettét tükrük tanácsa /igazgatja/
684. Nincs büszkébb állat a földön, mint a ló és az
asszony
689. Egy asszony sem megy férjhez idős emberhez pusztán
Isten kedvéért
694. Ahol enni adnak, betérhetsz, ahol pénz számolnak,
kerüld ki!
695. Ha a gyerekek nem lennének olyan kedvesek, bizony
nehezen nevelnénk fel őket
696. Ha a hanyagságba bele lehetne halni, ő már rég halott
lenne
697. Akkor hazudik, amikor kinyitja a száját
698. Amikor a bolondok piacra mennek, a szatócsok sok
pénzt zsebelnek be
704. Több rosszat tapasztal az ember, mint jót
705. Az éhségtől nem tud meghízni
706. Se falatja, se morzsája
707. Nincs meg a mindennapi betevője
708. Aki hagyja, hogy a házába beessen az eső és a hó,
azon isten nem könyörül meg
709. Isten nem tesz rosszat
710. A halállal mindenki számára eljön az utolsó ítélet
712. Akit a munka bosszant, annak nem lesz kára, hacsak
az nem, hogy az erény javait itt a földön, és ott az
örökkévalóságban elveszíti

714. Aki nem akar rossz emberekkel együtt élni, az vonul-
jon ki a világból
715. Akárhová mész, a vendégköst mindig otthon találod
/Az élet mindenhol egyforma/
717. Egyedül a mi bűnünk és nem a világé vagy más embereké,
hogy magunkkal nem tudunk békességben élni
719. Aki először megy Rómába, gazembert keres. Aki másodszor
is oda megy, meg is találja. Aki harmadszorra megy, a
gazembert magával is hozza
721. A kiválasztott embernek nincs kérdése /predesztináció/
722. Az isteni akarat /ellen/ nincs kérdés
723. A becsületes embert mindenhol szívesen fogadják
724. Becsületes ember módjára cselekedett
725. Barátok tanácsa jó tanács
728. Ritkán sikerül az, amit tanács nélkül kezdenek el
730. Aki apja és anyja tanácsait nem követi, bolond ember
731. Beszélni, és azt megtartani, az két dolog
733. Régen rövid rendeletek voltak, és sok hit, manapság
hosszúak a levelek, és kevés a hit
734. A keresztény egyház kezdetén, kevés alapítvány, kolos-
tor, de sok keresztény volt, manapság sok templom, ko-
lostor, alapítvány van, tele van velük minden zug, de
keves a keresztény ember
736. Aki istenben bizik, jó tanáccsal végzi
738. Kengyelvas nélkül a nyeregbe ugorni
744. Elbukni nem szégyen, de sokáig feküdni, és nem akarni
felkelni, az szégyen

747. Aki békét akar a házában, tegyen úgy, ahogy az
asszony akarja
749. Bölcs ember az, aki a szükségből erényt csinál.

Az alkategóriák abszolút sorrendje
/összemlítetttsége/

Alkategóriák	Említetttség	%
1. egyén	79	
2. közösség	66	
3. istenhit	36	
4. vagyon	21	
5. hatalom	19	
6. haláltudat	17	
7. nemesség	16	
8. egyház	14	
9. munka	12	
Összesen	280	84,4
10. igazság	10	
11. vállalkozás	6	
12. ipar	5	
12. kereskedelem	5	
12. társadalmi helyzet	5	
12. parasztság	5	
12. bűnözés	5	
13. szolgák	3	
13. idő	3	
14. polgárság	2	
14. nemzet	2	
15. szabadság	1	
Összesen	52	15,6
Összesen	332	100 %

1.a. tábla

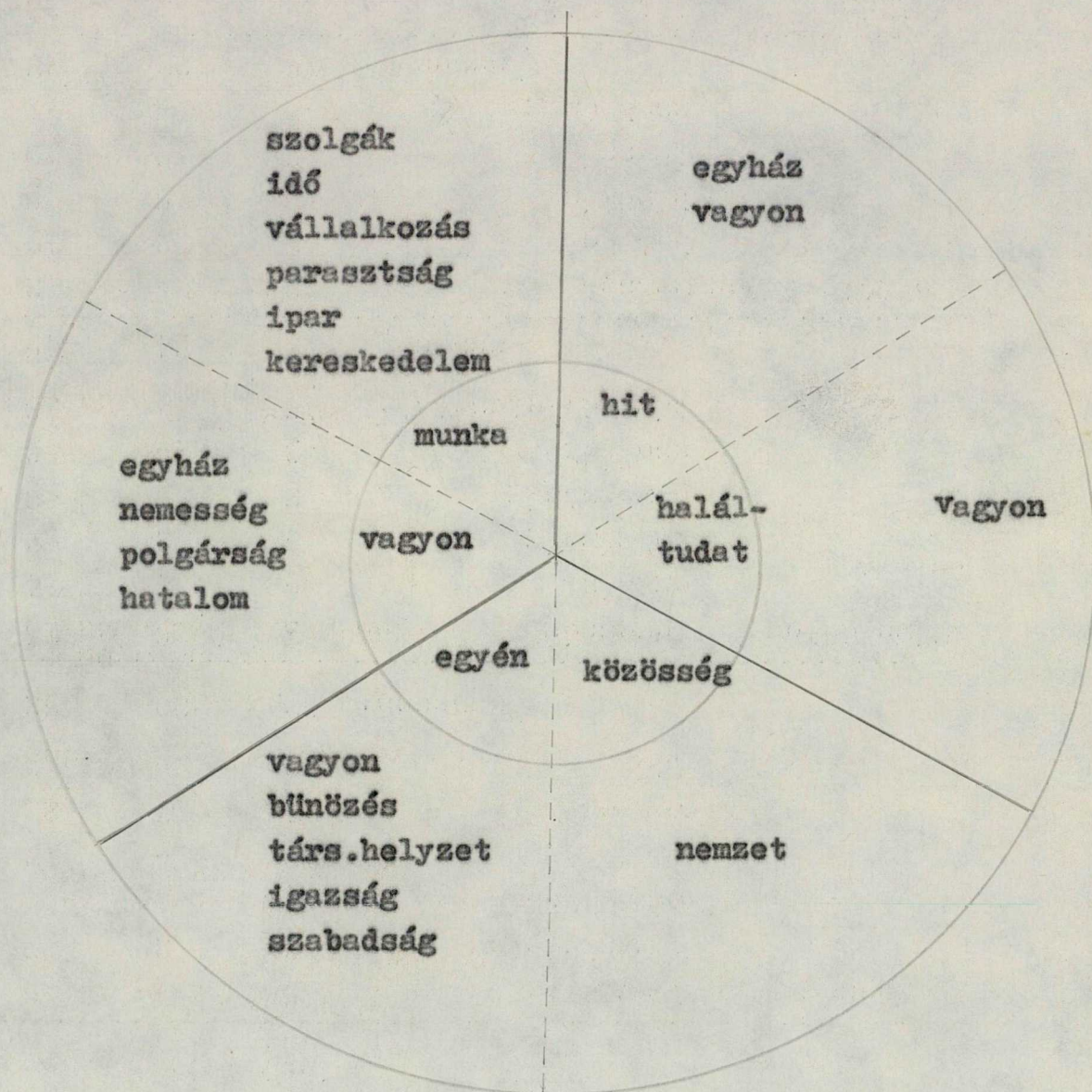
Fő- és alkategóriák értékmegoszlása

Főkategóriák	Alkategóriák	+ érték- kel	- érték- kel	össze- sen	Gyakori- sági sor %
Gazdaság	ipar	5	-	5	1,5
	kereskedelem	3	2	5	1,5
	vállalkozás	5	1	6	1,8
	munka	12	-	12	3,6
	vagyon	4	17	21	6,3
	idő	3	-	3	0,9
	Összesen:	32	20	52	15,7
Társadalom	nemesség	1	15	16	4,8
	egyház	-	14	14	4,3
	polgárság	-	2	2	0,6
	paraszság	2	3	5	1,5
	szolgák	3	-	3	0,9
	társad.helyzet	5	-	5	1,5
	Összesen:	11	34	45	13,6
Politika, jog	nemzet	2	-	2	0,6
	hatalom	7	12	19	5,7
	bűnözés	-	5	5	1,5
	igazság	5	5	10	3,0
	szabadság	1	-	1	0,3
	Összesen:	15	22	37	11,1
Vallás	istenhit	32	4	36	10,8
	haláltudat	13	4	17	5,1
	Összesen:	45	8	53	15,9
Magatartási normák	közösség	40	26	66	19,9
	egyén	71	8	79	23,8
	Összesen:	111	34	145	43,7
	Összesen:	214	118	332	100,0

1.b. tábla

Az alkategóriák "tömörülési" táblája

2. tábla

Kategóriák értékgyakorisága

+ értékkel	db	- értékkel	db
1. egyén	71	1. közösség	26
2. közösség	40	2. vagyon	17
3. istenhit	32	3. nemesség	15
4. haláltudat	13	4. egyház	14
5. munka	12	3. hatalom	12
6. hatalom	7	6. egyén	8
7. ipar	5	7. bűnözés	5
7. vállalkozás	5	7. igazság	5
7. társad.helyzet	5	8. istenhit	4
7. igazság	5	8. haláltudat	4
8. vagyon	4	9. parasztság	3
9. kereskedelem	3	10. kereskedelem	2
9. szolgák	3	10. polgárság	2
9. idő	3	11. vállalkozás	1
10. parasztság	2	Összesen	118
10. nemzet	2		
11. nemesség	1		
11. szabadság	1		
Összesen	214	Összesen	332

2.a. tábla

Csak egyértékű kategóriák

Csak +	db	Csak -	db
1. munka	12	1. egyház	14
2. ipar	5	2. bűnözés	5
3. vállalkozás	5	3. polgárság	2
4. társad.helyzet	5		
5. szolgák	3		
6. idő	3		
7. nemzet	2		
8. szabadság	1		
Összesen	36	Összesen	21

Közös értékkel előfordulók értékgyakoriságának összehasonlítása

Alkategóriák	+		Sor- rend	-		Sor- rend	Helyezések		Végső sorrend	Domi- nans jegyek
	Gyako- riság	Megosz- lás %		Gyako- riság	Megosz- lás %		össz- pont	közép- értéke		
egyén	71	33,2	1.	8	6,8	6.	7	3,5	2.	+
közösség	40	18,7	2.	26	22,0	1.	3	1,5	1.	0
istenhit	32	15,0	3.	4	3,4	8.	11	5,5	4.	+
haláltudat	13	6,1	4.	4	3,4	8.	12	6,0	5.	+
hatalom	7	3,3	6.	12	10,2	5.	11	5,5	4.	0
igazság	5	2,3	7.	5	4,2	7.	14	7,0	6.	0
vagyon	4	1,8	8.	15	14,4	2.	10	5,0	3	-
kereskedelem	3	1,4	9.	2	1,7	10.	19	9,5	8.	0
parasztság	2	0,9	10.	3	2,5	9	19	8,5	7.	0
nemesség	1	0,5	11.	15	12,7	3	14	7,0	6.	-

Röplap - röpiratpéldatár

- 1 Von dem pfründmarkt der curtisanen und tempelknechten.
1521. /A kurtizánok és templomszolgák javadalmairól/
= Schade, Oskar) Satiren und Pasquille aus der
Reformationszeit. Hannover, 1863. I-III.k.
III.köt. 59-73. 1.
- 2 Dialogus von der zwittrachtung des hailigen christenlichen
glaubens nemlich entstanden darin der mensch underricht
wirt wie er sich in denen und andern irrthumben halten
soll. /é.n./ /Dialógus a szent keresztény hit szakadásá-
ról/
= Schade, III.köt. 207-213. 1.
- 3 Freiermut, Hans Heinrich) Triumph veritatis. Sik der
warheit. /Az igazság győzelme/
= Schade, II.köt. 196-251. 1.
- 4 Hie kompt ein beuerlein zu einem reichen burger von
der gült, den wucher betreffen. 1522. /A földhaszonbéréről/
= Schade, II.köt. 73-79.
- 5 Schön, Erhard) Klage der drei Hausmagde. 1530.
= Flugblätter der Reformation und des Bauernkrieges. 23.
- 6 Beham, Barthel) Drei Bauern, die Mönche werden wollen.
1530. /Három paraszt, aki szerzetes akar lenni/
= Flugblätter der Reformation und des Bauernkrieges. 5.
- 7 Vom wucher. Furkauff und Trygerey. 1535. /Az uzsorásko-
dásról. Felvásárlás és család/
= Flugblätter... 45.

- 8 Flettner, Peter) Der zugrunde gerichtete Handwerker.
1535. /A tönkrement kézműves/
= Flugblätter... 10.
- 9 Von der Spinnen und gesetz. 1535. /A háláról és a
törvényről/
= Flugblätter... 25.
- 10 Bren, Jörg) Ein Frag an eynen Mützer. 1530.
/Egy kérdés a pénzverőhöz/
= Flugblätter... 6.
- 11 Brentz, Johanne: Von Gehorsam der underthon gegen jrer
oberkait. 1525. /Az alattvalók türelméről a felsőbbség-
gel szemben/
= Országos Széchenyi Könyvtár, Ant. 2742 /5/
- 12 Meister des Hederlein) Das verdorbene Schiff der
Handwerksleut. 1545. /A kézművesek elromlott hajója/
= Flugblätter... 46.
- 13 Luther, Martin) Das Eltern die Kinder zu der Ehe nicht
zwingen noch hindern / und die kinder on der elltern
willen sich nicht verlossen solle. / Hogy a szülők gye-
rekeik házasságát ne kényszerítsék, de ne is akadályoz-
zák./
= OSZK, Ant. 2740 /6/
- 14 Worhafftige neue zeitung aus dem Niederland /wie sich
hat zugetragen zwischen dem Printzen von Oranien und
Duca de Alba /verlauffen vom XVI. Octobris an bis auff
denn iiii Novemb dis 1568 Jahr. /Igaz újság Németalföld-

ról az Orániai herceg és Alba herceg között megtörténtekről./

= OSZK, Ant. 3663 /3/

- 15 Neue Zeythung aus Brüssel. Wie der Hertzog von Alben... hat etliche Graffen, Fryherren, Edelleut und andere personen enthaupt lassen. 1568. /Brüsszeli újság, hogy fejeztetett le Alba herceg grófokat, nemeseket és más személyeket./

= OSZK, Ant. 3663 /4/

- 16 Carolstat, Andreas) Welche biecher Biblisch seind. Wittenburg, 1520. /Melyek a bibliás könyvek/

= OSZK, Ant. 4535.

- 17 Luther, Martin) Ein Sermon von dem ablass und gnade. Wittenberg, 1518. /Levél a bűcsúrról és a kegyelemről/

= OSZK, Ant. 4501.

- 18 Der römischen Kaiserlichen auch zu Hungern unnd Behaim Kuniglicher Maiestat /Maximilian/ Satzung und Ordnung in aller Prager Stadten vom Fürkauff /Maximilian német-római császár rendelete a felvásárlásról/

= OSZK, Ant. 4714.

- 19 Des Churfürsten zu Sachsen Landts Ordnung von ubermessiger Kleidung /Geschmuck/ und beköstigung der Hochzeiten /Kindtauffen/ und anderer Gastereien halben. 1546. /Rendelet a túlzott ruházkodásról, ékszerekről, és a lakodalmak, keresztelők és más ünnepségek költségeiről/

= OSZK, Ant. 4714.

- 20 Ambach, Melchior: Von Tantzten Urtheil. 1543.
/A tánc megítélése/
= OSZK, Ant. 10.237
- 21 Brotbeihel, Mathias: Practica Teutsch ... auff
das 1537. Jar. /Német nyelvű horoszkóp/
= OSZK, Ant. 3940.
- 22 Bernardus Claravallensis: Von Hausshalten. Wye ain
yeglich man hauss haben, uñ seyn hauss regieren soll.
1536. /A házvezetésről, háztartásról/
= OSZK, App. H. 2540 /2/
- 23 Linck, Wenzeslaus: Von Arbeyt und Betteln wie man solle
der Faulheytt vorkommen und yedermann zu Arbeyt ziehen.
1523. /A munkáról és koldukulásról, hogyan lehet a lusta-
ságnak elejét venni és mindenkit munkára szorítani/
= OSZK, Ant. 2726 /3/
- 24 Eins Erbern Raths der Statt Nürnberg Policeyordnung
und verpot der Hoffart /und was einem jeden seinem
stande nach/ von Kleidung und andern zu tragen gebürt
und zugelassen ist. 1583.
/Nürbergi rendelet, hogy mindenki a rendjének megfelelő
ruhát hordjon/
= OSZK, Ant. 2833.
- 25 Stanberger, Balthasar: Dialogus zwischen Petro und
eynem Bawrn /1523/ /Párbeszéd Péter és egy paraszt között/
= Lenk, Werner: Die Reformation im zeitgenössischen
Dialog 168-179. 1.

- 26 Ain schöner dialogus Und gesprech zwischen ain Pfarrer und ain Schulthayss, betreffend allen übel stand der gaystlichen. 1521. /Párbeszéd a pap és a falusi bíró között az egyháziak bajairól/
= Lenk, 128-141. 1.
- 27 Ain schöner dialogus von zweyen gutten gesellen, genant Hanns Thell vnd Claus Lamp, sagendt von Antechrist vnd seynem jungern. 1523. /Párbeszéd két jó barát között az antikrisztusról/
= Lenk, 146-151. 1.
- 28 Spengler, Lazarus) Die lutherische strebkatz. 1524.
/A lutheri törekvő macska/
= Schade, 112-136. 1.

III.

A dolgozat a kiválasztott forrásokat két fázisban elemzi. Az első fázis a 332 közmondás mennyiségi megoszlását tartalmazó táblázatokból kiolvasható adatokat vizsgálja. A táblázatok a közmondásoknak különböző szempontú csoportosításával, bizonyos jellemző jegyeknek a kidomborításával állítottuk fel. A közmondások mennyiségi adatainak elemzésével mindenek előtt arra kerestünk választ, hogy a kategorizálás által nyert fogalmainknak milyen a mennyiségi eloszlása⁶⁶, milyen értékhierarchiát követnek⁶⁷, melyek azok a fogalmak, amelyek csak pozitív, ill. csak negatív⁶⁸, melyek azok, amelyek kettős értékkel szerepelnek.⁶⁹ A számsorokban figyeltünk azokra a pontokra, ahol a közmondások említettsége - a többi helyhez viszonyítva - igen magas. Ezeket a "sűrűsödési pontokat", ill. a mögöttük meghúzódó fogalom-viszonyokat tartottuk a kor "alapkategóriáinak". A gondolkodás ezen "alapkategóriái" azok - véleményünk szerint - amelyekben egyben a kor legfontosabb, legégetőbb alapkérdései - problémái is megjelennek. E legfontosabb kategóriák "vonzásköre" is feltárult.⁷⁰

Az elemzés második szakasza a rendelkezésünkre álló szövegek /a közmondások magyarázatai, valamint a röplapok, röpiratok/ vizsgálata. A kommentárok esetében elsősorban arra kerestünk választ, hogy mennyiben illeszkednek, erősítik meg, vagy éppen térnek el a táblázatokból nyert adatoktól. Illusztratív szerepük is volt, amennyiben a számada-

tok mögött meghúzódó emberi-társadalmi viszonyokat meg-elevenítették, "szövegesítették". A kiválasztott korabeli röplapanyag bemutatásával hasonló célt kívántunk elérni: felfedezhetők-e a fent említett alapkérdések jegyei, mennyiben tükröződnek a kérdések bennük, illetve milyen típusúak az eltérések.

1. A közmondások összképe

Az alkategóriák összemlítetttségi táblázatából⁷¹ egyértelműen az derül ki, hogy a 21 alkategóriát két nagy fő csoportra bomlik. A csoportosztó határt a 10-es említetttséget elérő fogalomnál húztuk meg. Ezzel határozható meg tulajdonképpen azoknak a fogalmaknak a köre, amelyek a közmondás-gyűjteményben döntő súllyal szerepelnek. Gyűjtőlapjaink⁷², ill. az együttjáró fogalmak⁷³ ismeretében meghatároztuk a leggyakrabban előforduló alkategóriák között fennálló legfontosabb viszonyokat:

1. egyén - közösség
2. istenhit - haláltudat
3. vagyon - munka
4. nemesség - hatalom
5. nemesség - vagyon
6. egyház - vagyon
7. egyház - istenhit

A fő- és alkategóriák értékmegoszlását összefoglaló tábla értelmezése alapján - s ez elemzésünk egyik fontos

konklúziója, és úgy gondoljuk újdonsága is - a kor emberét leginkább foglalkoztató alapkérdéseknek az első három viszonyt tartjuk. Közösség és egyén, istenhit és haláltudat, vagyon és munka a XVI. század közepére Németország három nagy alapkérdésévé, alapproblémájává vált. Az összes többi kérdés valamilyen áttétellel "felfűzhető" e fogalomláncra.⁷⁴ Ugyanakkor e három fogalom-pár nem választható szét egymástól mereven, mindegyik komponens összekapcsolódik a másikkal.

A kiindulópont az egyénnek istenbe vetett igaz, megújuló hite - s ezt éppen a reformáció mozgalma exponálta -, minden fogalom fogalom, társadalmi jelenség a hit szemszögéből kap értelmet és megvilágítást. A nagyobb közösség, a társadalom alapkérdései pedig /vagyon, hatalom, egyház, nemesség/ végül is egy "kisebb kör" - ami természetesen fogalmilag általánosabb és lényegibb emberi összefüggéseket jelent - az egyén és közösség szintjén összegződnek és oldódnak fel.

Ugyanakkor jeleznünk kell, hogy az alacsony "említetttségi fok" nem minden esetben jelent a közgondolkodás "perifériájára" kerülést. Olyan kategóriák esetében, mint a "polgárság", a "parasztság" a kommentárok segítségével elemezhetjük e gyengén említetttség okait.

A fogalmaknak összemlítetttségük összehasonlításából eredő képe árnyalható, ha a kategóriarendszerbe értékminősítőket vezetünk be. A közmondások zömmel, a magyarázatok

azonban kivétel nélkül tartalmaztak értékitéletet, így minősíthetők voltak. A fő- és alkategóriák értékmegoszlási táblája a fogalmaknak főkategóriák szerinti megoszlását mutatja százalékosan is.⁷⁵ A közmondásoknak közel fele /43,7 %/ említődik az egyén és a közösség magatartási normáival kapcsolatban. Ezt követi a vallással /istenhittel, haláltudattal/ foglalkozó mondások sora /15,9 %/. Ez utóbbi főkategóriával szinte azonos említettségűek /15,7 %/ a gazdasági életéről valló közmondások. Ezt követik a társadalmi /13,6 %/, ill. politikai- jogi /11,1 %/ mozzanatot tartalmazó mondások.

A minősített közmondások további két fő csoportra bonthatók: azokra a kategóriákra, amelyek csak egyfajta értékkel /vagy pozitív, vagy negatív minősítéssel/⁷⁶ szerepelnek, ill. amelyek közös értékkel fordulnak elő.⁷⁷ A csak egyértékű kategóriák esetében a "munka" fogalma 12-szer szerepel pozitív minősítéssel, amely fogalom a szorgalomban, a mesterség művészi fokában, a tudásban ölt testet. Együttjárásai között háromszor szerepel a vagyon kategóriája /mindannyiszor szintén pozitív ítélettel/⁷⁸. A többi pozitív minősítésű kategória említettsége igen alacsony.

A negatív megítélésű fogalmak esetében igen magas számmal /14/ az egyház szerepel, tükrözve az egyháznak a 16. század elejére a társadalmi-ideológiai presztizsében bekövetkező nagymérvű zuhanását. E kategória együttjáró fogalmait zömmel - a szintén negatív töltésű - vagyon, hatalom,

bűn kategóriák alkotják.⁷⁹ A bűnözés fogalma mind az 5 esetben a tulajdon ellen elkövetett bűnt, a lopást takarja, így együttjáró fogalmai között is elsősorban a vágyon szerepel.⁸⁰ Kétszer szerepel negatív minősítéssel a polgárság, mindkét esetben együttjáró fogalma a pozitív minősítésű parasztság.⁸¹ Erre utal pl. a 244. közmondás, miszerint polgár és paraszt között csak a fal jelenti a különbséget, azaz az egyik a "város" falon belül, a másik azon kívül él. Agricolának a magyarázatban kifejtett véleménye is összecseng ezzel: a parasztságot a társadalom egésze szempontjából - elsősorban termelőtevékenysége miatt - hasznosabbnak tartja, mint a polgárságot. A polgárság megítélése - s ez mind a közmondásokból, mind azok magyarázataiból egyértelműen kiderül - nem egységes. /Mint ahogy a polgárság mint osztály sem egységes./ Pozitív megítéléssel /5/ csak a polgárságnak - elsősorban céhes - kézművesiparral foglalkozó rétege szerepel. Így ennek a tisztességes megítéléséért dolgozó iparos rétegnek a munkáját a közvélemény sokkal inkább tolerálja, mint a nagy haszonra, más emberek kárára spekuláló gazdag, kereskedő réteg tevékenységét.

A kategóriák értékgyakorisági táblázatát vizsgálva⁸² három típusú fogalomról beszélhetünk. Az 1. típus - a már fentebb említett - csak egyértékű fogalmak sora, amelyeknek minősítése közmondásban és kommentárban egyaránt egységes. A 2. típushoz azok a fogalmak tartoznak, amelyeknek a pozitív, ill. a negatív értéksorrendben betöltött helyük

között nagy távolság van. A 2. tábla piros nyilai jelzik ezeket a sorrendek között lévő nagy "feszültségeket":

Alkategória	+ sorrend		- sorrend	Domi- nancia
egyén	1	-	6	+
istenhit	3	-	8	+
haláltudat	4	-	8	+
vagyon	8	-	2	-
nemesség	11	-	3	-

Szemben az 1. a táblával, amely az alkategóriák értékmegoszlásának statikus állapotát mutatja - egyfajta "állóképet" nyújtva - 2. táblánknak mozgókép jellege van. Nemcsak az értékek pusztá megoszlása, sorrendje, hanem jellegzetes irányultságuk is nyomunkövethető. E nagy "feszítőerővel" rendelkező fogalmak dinamizmusa további két ágra bomlik, amely elválás a fogalmak értékének pozitív, illetve negatív dominanciájában jut kifejezésre.⁸³

A pozitív minősítésű kategóriák /egyén, istenhit, haláltudat/ egymással, ill. a korszakból adódó jellemző társadalmi-gazdasági-tudati tényezőkkel szerves összefüggésben állnak.

A reformáció és az általa hirdetett protestáns tan a reneszánsz és humanizmus által elindított individualizálási folyamatot elmélyítette, s azt a hitélet szférájába

átemelve kiteljesítette. A Luther által hirdetett "sole fide" elv az egyéntől istenével szemben mélyebb, bensőségesebb, őszintébb, felelősségteljesebb hitet követelt. Az embernek istenhez való viszonya minőségében változott meg, amely egy intenzívebb, felfokozottabb hitéletben oldódott fel. E változásba erőteljesen belejátszott az egyháznak - már fentebb jelzett - presztizisvesztése, a társadalom részéről elvárt szerepteljesítésének csődje. Luther tanításának - s valójában az egész protestantizmusnak és általában az individualizmusnak is - a lényege abban fejeződött ki, hogy az egyént fontosabb és elevenebb kapcsolatok fűzték ekkor már önnön személyéhez, saját lelkiismeretéhez, mint a közösséghez /a tágabb körű társadalmi szervezetekhez, pl. az egyházhoz, vagy a szűkebb emberi közösségekhez/. Így vált a protestáns isten az emberi lelkiismeret vetületévé.⁸⁴

Az egyén intenzívebbé váló vallási életében központi helyet kaptak a túlvilági életről, a halálról, az elmúlásról szóló képzetek. Elemzett közmondásaink 5,1 %-a a haláltudattal kapcsolatos - ami összehasonlítva a többi fogalommal /nemesség: 4,8 %, munka: 3,6 %, vagyon: 6,3 % stb/ - igen magas. E jelenség okait a későközépkori - koraujkori gondolkodás biz. sajátosságaiban kell keresnünk. A kései középkor embereinek érzelmvilágában a halállal kapcsolatos víziók központi helyre kerültek. "Nincs még egy kor, amelyik annyit foglalkozott volna a halál gondolatával, mint a késői középkor. Az egész élet fölött ott vissz-

hangzik a memento mori komor hangja" - írja Huizinga.⁸⁵

A kora újkor idejére azután ez a középkorból "öröklött" mély haláltudat még markánsabbá vált, azoknak a változásoknak - az emberek nagy többsége számára "érthetetlennek" tűnő - eseményeknek, jelenségeknek következtében, amelyek a régi, beidegződött formákat, sémákat, szokás- és normarendszereket fel- és széttörték. Az ilyen "felbolydult- zavaros" földi világból való elfordulásnak volt az egyik levezető csatornája a túlvilág, a halál óhajtása, egyáltalán pusztá említése is.

Egyén, istenhit és haláltudat pozitív irányultságával szemben a vagyon, és a nemesség kategóriája negatív orientáltságú. Az abszolút negatív dominanciájú egyház-kategóriát is idesorolva - úgy véljük - e három fogalomban tapintható ki leginkább a közmondásokból leszűrhető támadás iránya is. Egyház, vagyon, nemesség: a közvélemény, a társadalom számára ezek a leginkább irritáló elemek. Fontosnak véljük kihangsúlyozni - utalva a hatalom kategóriájának indifferens dominanciájára - hogy a támadás, a negatív megítélés nem az államhatalom ellen, hanem elsősorban ezt a hatalmat gyakorló osztályok /nemesség, papság/, ill. e hatalom gyakorlásából /is/ eredő előnyök /pl. vagyon/ ellen irányul. A vagyon kategóriája nemcsak gyakran, hanem mint együttjáró tényező igen sok kategóriával összekapcsolódva említődik együtt.⁸⁶

A pozitív és negatív értékű sorrendek igen nagy távol-

sága következtében ezeknél a fogalmaknál lehetünk a leglátványosabb változásoknak a tanúi. Az abszolút minősítésű fogalmak után /munka, egyház stb./ a következő fokozat ezeknek a kategóriáknak a köre, amelyek esetében "már átbillent", egyértelműen minősíthető fogalmakról beszélhetünk.

A kategóriák 3. típusú "kis feszültségű", alacsony sorrend-távolsággal rendelkező fogalmainak esetében /a táblázatban kék színű nyillal jelölve/ a minősítés már nem egyértelmű, egyik érték dominanciája sem domborodik ki igazán, így markáns látványos értékváltozásnak sem lehetünk tanúi.

Alkategória	+ sorrend		- sorrend	Domi- nancia
Közösség	2	-	1	0
hatalom	6	-	5	0
igazság	7	-	7	0
parasztság	10	-	9	0
kereskedelem	10	-	9	0

A közösség fogalma esetében a közel azonos sorrendi helyezést az egyén kategóriájának kiugró pozitív említettségével összefüggésben kell látnunk. Úgy véljük, hogy a közmondásgyűjteményből az az állapot tapintható ki, amikor is a közösség /a szűkebb és tágabb értelmű egyaránt/ köt

még ugyan, de már oldani kényszerül: az egyén "kiszakadási", individualizálódási folyamata már erőteljes.

A parasztság fogalmának indifferens dominanciáját és alacsony említettségét fokát számbavéve kétféle - hipotetikus - magyarázat kínálkozik. 1. Az a nézetrendszer, amely a közmondások elemzéséből kike~~rekedik~~rekedik, a társadalom alsóbb, dolgozó rétegeinek véleményét, beállítottságát tükrözi, s ebbe a képbe - bár nem meghatározó módon - de a parasztság is beletartozik. 2. A parasztság nem jellemző jelenléte következtében a közmondásgyűjtemény "világképe" kizárólag a céhes-kézműves, plebejus, tehát elsősorban városi elemek értékeit tartalmazza.

A kérdés megválaszolásában a közmondások magyarázatainak elemzése lesz segítségünkre.

2. Vagyon és munka

"Ma nem számít más csak a pénz - Aki nem dolgozik, ne is egyék!"

Ha - a közmondásokat, kommentárjaikat, a röplapokat és a röpiratokat olvasva - csupán egyetlen mondatban lehetne kifejeznünk azt, hogy mi is az az alapélmény, az a tartalmi sajátosság, amely a különböző forrástípusokban közös, a válasz a következő lenne: igen markánsan /hol gúnyos-szatirikus, hol élesen-támadó formában, de mindenképpen igen erőteljesen/ egyfajta - és úgy véljük a kor

emberét leginkább megrázó és ezért képzeletét foglalkoztató - gondolat domborodik ki, az, hogy: minden változóban van. Semmi sincs a régebbi, évszázadok által kijelölt helyén. Az egész világ "kibillent" szilárdnak vélt pontjaiból, senki nem tudja mi a jó, mi a rossz, mindenki keresi a helyét ebben a kavargó-átrendeződő világban. A változás tényének pusztá regisztrálása, szavakban, képben való kifejezése, az új jelenségről való elítélő vagy egyetértő megnyilatkozások tekinthetők ezen "élmény-feldolgozó" folyamat első fokozatának. A második szakasz - és ebben forrásaink közül elsősorban Agricola kommentárjaira hagyatkozhatunk - már mélyebb "búvárkodást", elemzést jelent: a jelenségek okainak a keresését. Ez az oknyomozás természetesen a kor szellemi - tudományos színvonalának megfelelő érvelést jelent, gyakran felületes, a legkézenfekvőbb magyarázatok megemlítését. Az okok tisztázása után - a következő lépésként - a "világból" való kiútra a különféle megoldási módok és lehetőségek kínálkoznak. Az általunk vizsgált forrásokban - és ezt szükségesnek véljük hangsúlyozni - megoldásként két alternatíva bontakozott ki: a belenyugvás /ill. az erre való felszólítás/, valamint a régi állapotok visszaállításának igénye.⁸⁷

A társadalom egészét átható változások a kor emberének tudatában leggyakrabban a hűtlenség, hamisság, hitetlenség fogalmaiban öltöttek testet: Sem hit, sem hűség nincs a földön /K₁₈/. Régen rövid rendeletek voltak, és sok hit,

manapság hosszúak a rendeletek, és kevés a hit /K₇₃₃/ - így a közmondások. Agricola magyarázataiban különös intenzitással elevenedik meg ennek a "fölbolydult" életnek a légköre: "Mostanában a világ hűtlenséggel teli, minden dolog a visszájára fordult, senki sem gondol másra, csak saját magára. Mindenki csak a saját summácskáját növeli. Ami eddig boldogság volt a földön, az most mind szerencsétlenséggé vált." /M₅₂/ "Az igazságtalanság igazzá változott, az erénytelenség erénnyé, a szégyen pedig tisztaséggé" /M₂₂₆/ "Az egész világ türelmetlenül kiabálja, hogy nincs hit, nincs hűség az emberek között, hogy a világ nagyon rossz lett. Senki sem arra figyel, hogy ő mit tesz, hanem egyedül arra, hogy mások mit csinálnak. Mindenki másra panaszkodik, de magára senki sem." /M₇₁₇/ "Isten szava ellenére cselekszenek az emberek, az országban viszály, gyűlölet, ármánykodás uralkodik. Gazdag a szegény ellen, szegény a gazdag ellen fordul." /R₁₁/ "Sok dologban az emberek fordítva ítélnék és mondanak véleményt, mint régen. A jót rossznak, a sötétet világosnak, a keserűt édesnek mondják." /R₂₀/

Jámborság, erény, becsület, hűség - értékeket veszített, de mindenképpen devalválódott tulajdonságokká váltak. A pénz az élet minden zugába behatolt, "mindenhatóvá" vált, új normák formálódtak. Ezt sugallja egy közmondás-magyarázat is:

"Ma nem számít más
csak a pénz és vagyon
Ez ad tisztelet és bátorságot.

Akinek ma pénze van
a világ élére állhat.
Nem számít, hogy jámbor-e
Elöl kell lennie.

Ész, tudás, furfang
pénznélkül ezen a földön
fabatkát sem ér.

És vigan énekel a pfenning:
szép, szép a barátság,
de ahová én egyszer betérek,
ott minden barátságnak
végeszakad." /M₆₆/

A pénz varázsszerré vált az emberek kezében, minden
nehézség megoldójává: A vagyon meghozza a bátorságot /K₅₁/ -
véli a közmondás. A pénz után való sóvárgás, vágyakozás
csendül ki a következő névtelen, igen szuggesztív, dinami-
kus, mozgalmas rigmus soraiból is:

"A világ tele van csalással

Az erényre ma keveset adnak
Lenne csak pénzem, én is egyből hős lennék
és fűtyülnék a világra!

Éjjel is nappal is a pénz után futunk

Lenne csak pénzem, fűtyülnék a világra!

Pénz után sóvárog ma mindenki

Nincs nyugalom, a pénzt hajszolja mindenki

Szalad, rohan, vágat és lohol

Esőben és hóban, szárazföldön és tengeren,

Csak hogy pénzt szerezzen.

Nem tud nyugodni, majd csak a sirban.

Pénz, pénz, pénz, ez csupán az élet!

Pénz az ő istene, minden bajában

Ki tud így jámbor maradni?

Ha a világ csak azokra tekint

Akik meggazdagodnak." /M₃₀₃/ 88

A pénz varázsa megérintett- megrontott mindent és mindenkit. Elérte a nemest, a papot, a polgárt, a parasztot, megbolygatta az ipar, a kereskedelem, a mezőgazdaság korábbi egyensúlyát is, sőt a haszonelvűség behatolt a tudomány területére is."Németország legelőkelőbb városaiban most senki sem tanulhat művészeket és nyelveket. Ha egy fiatal tanulni akar, akkor Frankfurtba, Antwerpenbe és Nürnbergbe kell mennie és számolást és kereskedelmi ismereteket kell tanulnia. Hogy milyen szerencsétlenség származik ebből a vak-ságból Németország számára, tíz év múlva majd meg fogjuk látni." /M₂₂₆/

A "pénzéhség" általánossá vált, ez csendül ki egy 1530-ban nyomtatott "Kérdés a pénzverőhöz" című röplapból

is./R₁₀/ A gazdagon szinezett fametszetes kép két részre osztható: balszélén a pénzverő mester, kezében kalapáccsal, mellette a gazdag pénzváltó /jól ültözötten, prémes kabátban, barettban/, előtte nagy halom pénz. Vele szemben fedetlen fejű egyszerűen ültözött emberek a pénz felváltására várnak. A kép jobb szélén a pápai búcsúsok láthatók, lovaikon ülve szinte kiemelkednek a kép síkjából. Előtérben, szorosan a pénzváltásra várakozók nyomában a püspök, mögötte egy ministráns, aki a keresztre rögzített, pecséttel ellátott, a teljes üdvözülést és a bűnök bocsánatát ígérő búcsúleveleket tartja. A röplap szerzője - versben elmondva - egy pénzverő mestert kérdez meg arról, hogy hová lesz az a rengeteg pénz, amit nap mint nap vernek:

Kedves éremverő, mond meg nékem

Az a rengeteg pénz hol vész el,

Hisz Németországban nagyon kevés van belőle

Bár ti állandóan újat vertek

Még sem lesz senki oly gazdag

Hogy nagy kincsét a földbe ássa.

Mégis pénz után kiált az egész világ!

A pénzverő /ezután/ elmondja, hogy ismeri ezt a panaszt, hisz mindennap hallja. Szerinte három oka és így három ellensége van a német pénztelenségnek. Az első maga a pápa, aki mindenért pénzt kér, a keresztelésért, temetésért, javadalmakért. Pénzért árusítja a bullákat és búcsúcédulákat is.

Az kap nagyobb részt, ki többet fizet
Hidd el nekem, Róma kiszípoloz minket,
Pénzeszsákunkat elveszi.

A második ok a pénzverő szerint az, hogy az
emberek új erkölcsük szerint élnek:

Régen mindenki betartotta a különbségeket
Mindenki vagyona és rendje szerint élt.
Pfuj, pfuj, de most nagy a szégyen
Minden a visszájára fordult.

A harmadik ok, hogy nemcsak a régi erkölcsök és nor-
mák bomlottak fel, hanem a hagyományos mértékek - és mivel
a pénzverésről van szó - a mértékegységek és súlyok is.
Sokan visszaélnek a súlyokkal, meghamisítják őket.

Egyszer rövid, egyszer hosszú
Máskor szűk, aztán tág
Mértéket ma sehol nem találász
Ami ma a karon függ
Az holnap a szoknyán csüng
Minden nap más módit hoz
A mai holnapra már elavult.

A pénzverő megemlíti még az érmék változó ezüst-
tartalmát, ill. azt, hogy a kereskedők eladásnál hamis
súly- és mértékegységet használnak.
És mi a megoldás? - hangzik a kérdés.

Ha igaz hitünk lenne
Istent és a közös hasznát tartanánk szem előtt
Jó mértéket és súlyt
Jó békét és egyforma jogot
Egyféle érmét és nem hamis pénzt használnánk
Akkor minden jól állna ebben a világban.

Az egység - és így a mértékegységek - hiányára Agri-
cola is felfigyelt, és magyarázataiban szóvá is tette:
"Minden városnak saját súly- és mértékrendszere van, ami
annak a jele, hogy nincs egység az emberek között, mert
ha /egység lenne/ mindenben egységesek lennének. A pénzek-
kel kapcsolatban /is/ annyi visszaélés van mostanában, hogy
azt el nem lehet mondani." /M₂₇₂/ E sorok mögött - úgy
véljük - a német egység és az egységes belső piac igénye
munkál, s ez igen modern, polgári igény. Tulajdonképpen
ebből az alapállásból érthető és magyarázható az igen he-
ves egyházellenesség, és ezen a szálon kapcsolódik majd
össze - mint a kor alapkérdései - vagyon és hit is.

A pénzzel, a vagyonnal való visszaélés terén az egy-
ház előkelő helyet vivott ki magának. A pénzügyletekbe
való aktív és intenzív bekapcsolódásuk a társadalom szin-
te minden rétegét irritálta. Igen sok azoknak a röplapok-
nak a száma, amelyek az egyházi javadalmakkal való visszaé-
lések ellen emelik fel szavukat. "Az egyháziak javadalmai-
ról" szóló 1521-ben íródott névtelen röplap satirikus so-
rai /R₁/ igen jellemzőek, és jól illusztrálják a közvéle-

ménynek az egyház üzelmei elleni felháborodását:

"A papok és egyháziak nagy része csak azzal foglalkozik, hogy minél több vagyonra tegyenek szert és hogy bűnös, buja életet éljenek. Szeretőket tartanak.

Mindezt tudja a pápa is, de elnézi nekik, mert pénzt kap tőlük, ezért nem akar az egyháziakon segíteni. Mindegyik pap a saját templomi javadalmával bajlódik és nem a nyájjal, amelynek gondozását rábízták.

Ez a javadalom egyébként elég is lenne egy jámbor papnak, ha nem lennének szeretők, kitértőit, drága ruháik. Ha elfogyott a pénzüik, azonnal Rómába loholnak és újabb javadalmaként siránkoznak.

Ezért mondom nektek királyok, fejedelmek, nemesek, városok tanácsai, hogy országotokba be ne engedjétek egyháziakat vagy római gazembereket!

Kérdezem én tőletek, ti javadalom-vadászok milyen alapon szedtek ki földhaszonbért, tizedet és még mást is javadalmatok után, amelyet ti nem is szolgáltok meg?

A bajok gyökere ott van, hogy egy embernek egynél több javadalma van. Az egyháziaknak hovatovább több van mint a királyoknak, császároknak, nemeseknek, polgároknak.

Tudjuk, hogy Rómában mindennek a pénz a megoldása. Apák és anyák fiaiknak egyházi tisztségeket vásárolnak, amelyekből a szülők jól élnek, a gyerekek pedig majd előkelők lesznek.

Ó, istenem, hogy történt ez meg? Meddig lehet ezt még

tűrni? Meddig lehet az egyszerű embert becsapni? A job-
bágy halálos bűnbe és a pokolba sodródik, mert véres ve-
ritéke és szakadatlan munkája ellenére kirabolják úgy, hogy
még saját szükségleteit sem tudja kielégíteni. Mindenhol
az asszonyok és gyerekek igen nagy nyomorát látni. Rajtuk
kellene a papoknak segíteni, nem pedig kurválkodni és bűn-
ben élni!

A munkás méltó a bérére. Aki nem dolgozik, ne is
egyék. Aki nem szolgálja az oltárt, hagyja el az oltárt!"

Rendkívül éles és elkeseredett hangú sorok ezek, ame-
lyek az egyházzal szemben érzett elégedetlenség elmélyült
stádiumát jelzik. Hasonló szellemben, de kisebb támadó
éllel, inkább ironikus, szatirikus stílusban ostromozzák a
közmondások, ill. Agricola magyarázatai a papság léha,
bűnös életét:

Aki tiszta házat akar, papokat, szerzeteseket
és galambokat ne engedjen be /K₃₂₀/

Aki először megy Rómába, gazembert keres.

Aki másodszor is odamegy, meg is találja.

Aki harmadszorra megy, a gazembert ma-
gával is hozza. /K₇₁₉/

A keresztény egyház kezdetén kevés alapítvány,
kolostor, de sok keresztény volt, manapság
sok templom, kolostor, alapítvány van, tele
van velük minden zug, de kevés a
keresztény ember. /K₇₃₄/

Agricola szerint "a papok lusták, lomposak, piszkosak, az ördög kreaturái. Amikor egyszer egy csuhás megjelent egy faluban, összecsofondultak az emberek és nevetve kérdezték egymástól, hogy ki ez a fura szerzet. Csak a falu öszvére tudott rá válaszolni, t.i.: Mo-mo-mo /Monch = szerzetes/" /M₂₄/ Agricola szerint az ördög tette az egykor szentéletű embereket az idők folyamán ilyen csúf, megvetni való szerzetesekké, akik "a kolostorokból bordélyházat csináltak". "Manapság a papok sokat veszítettek tekintélyükből, mert mindannyian hatalmukat és vagyonukat gyarapítják, de istentől távol vannak." /M₃/ A bűnös, erkölcstelen, harácsoló életmódban Róma, és a pápa járt élen. "A római pápa a jubileumi ünnepséget, amely azelőtt 50 évenként volt, leszállította 25 évre, de mivel még így is nagyon lassan közeledett az évforduló, ezért követségeket küldött az országokba bullákkal és búcsúcédulákkal. Ezekkel felmentést lehetett kapni a hosszú utazás alól, de csak úgy, ha azt a pénzt, amit az úton elköltöttek volna, a /pápa/ kasszájába befizetik. Így történtek meg azok a szörnyű gazságok, amelyeket 1517-ben Tetzel is támogatott." /M₇₁₉/

A Rómát illető ítélet summás: "Rómában nincs nagyobb bűn, mint szegénynek és pénztelennek lenni." /M₇₁₉/ Hasonlóan nyilatkozott római útjáról visszatérőben Luther is:⁸⁹ "Nem sokáig voltam ugyan Rómában, de sok misét tartottam és sokat láttam tartani, úgyhogy borzadok, ha csak rá is gondolok. Itt hallottam más durva élcélődés közben egyeseket ne-

vetni és dicsekedni azzal, hogy a mise közben a kenyér és a bor fölött ezt mondják: Panis est et panis manebis /kenyér vagy és kenyér is maradsz/ és így mutatják azt fel /t.i. a szentségtartót/. Én akkor fiatal és igazán jábor-szerzetes voltam és az ilyen beszéd fájt nekem. Emellett erősen undorodtam attól is, hogy ők olyan gyorsan el tudták végezni a misét, mintha szemfényvesztő játékot űznének. Borzasztó bálványozás folyik ott."

Kevesen voltak a papság tagjai között, akik Luther módján mélyen átélték hivatásuk fontosságát, akik lelkiismeretesen szolgálták egyházukat. A többség nem ezen az úton járt: könnyű, gondtalan életet élt.

Senkinek sincs finomabb élete a földön, /mint a papnak/, jól él, ágyasa is van, és a mi Urunkat is szolgálhatja /K₃₄₄/ - vallja a közmondás is. A könnyű élet ígérete csábította egy 1530-ban készült fametszetes röplap három paraszt-szereplőjét is, akik a paraszti munka fáradtságát, nehézségét magúnva - megelégedve elhatározzák, hogy felcsapnak szerzetesnek /R₆/

Halljátok, legények, ne legyünk bolondok

Csak élünk a faluban szegényen

Ásunk, kapálunk, trágyát hordunk

Ez igen kemény munka

Kását eszünk, savót iszunk

És mindenki minket parasztokat gúnyol

Van egy jobb ötletem

Nem akarok paraszt maradni

Legények, nem dolgozom szívesen
Menjünk inkább szerzetesnek
Vegyünk fel a csuhákat
És éljünk lusta életet
Biztos jó ételt és italt kapunk
Parasztváltunk elfeledjük.

Halljátok-e legények, ezt nem tanácsolom
Figyeljete csak, mit mondok
A kolostorokban nagy az irigység és gyűlölet
Ezért jól gondoljátok meg tervetek
Egy részük csak kását és levest kap
A felsőbbek esznek csak bordát és halat
Nekik van éjjel-nappal ágyasuk
Ezt már sok szerzetes megfigyelte
Ekkor a csuklyát ledobva
Visszaszaladtak a faluba.

A vers vidám csattanó^{ja} komikus hangulatot sugall. A következő röpiratokban már komorabb kép. A dolgozó, kemény munkát végző parasztember lép színre, aki látástól vakulásig dolgozik, ő magának betevő falatja még sem marad, földjére kölcsönt kénytelen felvenni, hogy aztán majd a városi uzorások szorongassák. A jog útvesztőiben sem ismeri ki magát, minduntalan belegabalyodik az igazságszolgáltatás hálójába.

Az 1523-ban íródott "Dialógus Péter és a paraszt között" c. röpirat /R₂₅/ - melyből már a parasztháború előszele érezhető - megrázóan ábrázolja a parasztok mindennapi küszködését. Szent Péterrel találkozáskor a parasztember kifakad a papok gazdagsága, gondtalan élete és a saját nyomorúsága láttán: "Én szegény ember, ahogy látod is, magamnak kell az élelmem megszereznem, a szántóföldön bolyongva, ahogy a jó Ádám is tette annak idején." Munkája eredményének nagy részét azonban nem élvezheti, ő maga "besavanyodik", míg a "papok asztala roskadozik". "És húst, halat, tojást, lent, robotot és földbért, és ehhez hasonlókat kell adnom, de az ördögöt még ezek után sem tudom megtölteni." A paraszt elmondja: "az lenne a legjobb, ha a papok is dolgoznának, akárcsak az apácák. A kezükbe kellene venniük a trágyahordóvillát, saját magukat táplálni, gyerekeiket nevelni... De remélem egyszer mi, parasztok is összejövünk, paraszt-gyűlést tartunk, ahova az egyháziakat és világiakat is odakényszerítjük... Kormányozzanak csak egyszer is a kapák, az egyháziakra rossz idők fognak járni!... Egyszer majd a paraszt fogja a saját dolgait intézni, ő lesz az úr a házban, a papoknak ásót ad a kezébe, hogy tartsák el saját magukat. Karsthans és Flegelhaus eljön egyszer és számonkéri a papok bűneit. Isten segít majd ebben." A paraszt haragos kifakadásától megrettenve Péter csillapítani igyekszik őt, és ezekkel a szavakkal fejeződik be a dialógus: "Várjál már egy kicsit és hamaro-

san minden jóra fordul. Ne keveskedj már annyira, az ilyesmit tiltja isten! Te csak hagyd a papokat, hadd menjenek a saját törvényeik szerint, Te maradj meg istennél. Így kell ennek lenni és nem másképp. A paraszt tovább megy és folytatja munkáját. Péterre azonban már nem néz, hanem arra gondol, hogy milyen kemény szavakat mondott Péternek, az isten küldöttének."

A német parasztháború előestéjén keletkezett röplapból a "vihar előtti" légkör érezhető ki. A parasztságot minden irányból elnyomás sújtja. "A hálóról és a törvényről" szóló 1535-ben készült röplap /R₉/ fametszetes képen mezitláb, szakadt ruhában, nyakában kötéllel áll bírói előtt egy paraszt ember. A jogszolgáltatást a pókháló jelképezi, amelyet nem hogy a kisebb bogarak, de még egy madár sem tud átszakítani. A hasonlat egyértelmű utalás a társadalmi élet egészét behálózó törvényekre, amelyekbe elsősorban a szegény ember gabalyodik bele:

Sok törvény van szokásban

De ezek csak a szegény embert fogják

A gazdag hatalmával áttudja törni a hálót

Vagyona által sikerül neki

A kis embernek mennie kell az akasztófára

A nagy ember előtt kalapot emelnek

Kihasználják és becsapják a parasztot a gazdag városi polgárok is. "A földhaszonbéréről" /R₄/ szóló röggpiratban a paraszt, a gazdag polgár, a pap és a szerzetes beszélgetnek.

Paraszt: Ki adott neked ennyi pénzt, hogy most számolgatod?

Polgár: Azt kérdeed honnan a pénz? Elmondom én neked. Egyszer jött hozzám egy paraszt, és arra kért, hogy adjak neki kölcsön 10 vagy 20 guldent. Erre azt kérdeztem: talán nincs jó földje vagy legelője. Erre ő: de igen van, a két terület megér vagy 100 guldent. Én akkor azt mondtam neki: vedd be a földed és minden évben fizess 1 guldent, akkor adok kölcsön 20 guldent. Nagyon boldog volt a paraszt, de én azt is mondtam neki, ha azonban az évi 1 gulden pénzt nem tudod megfizetni, a birtokodat elveszem. A paraszt igen elégedett volt és egy évig vagy kettőig fizette az aranyat, akkor aztán elfogyott a pénze. Ekkor a birtokot elvettem és a parasztot elzavartam. Így megkaptam a birtokot is, a pénzt is. Ugyanez történt a kézművesekkel. Ha jó háza volt megterheltem kölcsönökkel, addig, amíg ki nem szorítottam. Így jutok hozzá nagy vagyonhoz és pénzhez.

Paraszt: Eddig úgy tudtam, hogy csak a zsidók uzsoráskodtak!

Szó, szót követ, a polgár igen megmérgesedik és tiltakozik az uzsoráskodás vádja ellen. A segítségére siet a pap és a szerzetes is, és próbálják meggyőzni a parasztot, hogy ez nem uzsoráskodás. A paraszt azonban rendithetetlen. Szerinte bár a gyereket is Jancsikának becézik, de attól az

még János marad. Ugyanigy a földhaszonbér is "haszonra történő pénzkölcsönzés, tehát uzoráskodás".

Az egyháziak erkölcstelenségén túl, uzoráskodás, kapzsiság, csalás, hamisítás, gyors meggazdagodás a leginkább ostromozott bűnök. Agricola szerint "lehetetlen úgy meggazdagodni, hogy másokat be ne csapjon az ember, ezért a gazdagság bűnös dolog. Ezért van az, hogy a kapzsi embert négyszeresen, míg a tolvajt csak kétszeresen büntetik"./M₁₂₇/

"Németországban mostanában az a szokás, hogy 100 guldenra 5 gulden kamatot kell fizetni. Ez az öt gulden tiszta nyereség. A városokat igen megterhelik ezek a kamatok. A papok és egyháziak a városokban olyan sok kamatot szednek, hogy alaptőkéjük tízszeresen is visszafizetődött már. Mi ez, ha nem uzoráskodás?"/M₂₂₅/

Nemcsak a polgárok és papok, hanem a nemesség tagjai is "bepiszkolódtak" az uzora által. "Mostanában az uzoráskodás a szász, a magyar és a wesztfáliai nemesség körében is feltűnik. Ha a régi németek most feltámadnának, bizony ezek miatt igen szégyenkeznénk. A régi törvények u.i. előírták, hogy a fejedelmek és nemesemberek mindenfajta kereskedelmi tevékenységtől tartsák távol magukat, mivel nemességük így bepiszkolódná. Mivel azonban most sem jog, sem becsület, sem kormányzat nincs Németországban, mindenki úgy cselekszik, ahogy akar. A nemesség erénytelen lett, nemhogy kereskedik és szatócskodik, hanem még nyíltan uzorát is szednek. Ezt a császári törvényeknek /ha

még érnek valamit/ büntetniük kellene." /M₁₅₃/

Abban, hogy a császári törvényeket az emberek nem tartják be, Agricola szerint "Jacob Fucker, a kereskedők vezére a bűnös" /M₂₂₆/ Mégis a csodákat tisztelettel színezt hangján szól a nagy kereskedőről, "aki a németeknek nagy dicsőséget szerzett. Amikor Fucker megkötötte azt az üzletét a portugál királlyal, amelynek értelmében a fűszerrel egyedül ő kereskedhet, olyan ajándékot adott a királynak, ami bőven elég lett volna /ha nem túl nagy/, ha ezt egy császár ajándékozta volna." /M₂₂₆/

Ha Fuggerről, a nagybani kereskedőről elismerően is szólnak a kommentárok, a kiskereskedőről, boltosokról és szatócsokról, az átlagember mindennapjait megkeserítő árusokról a hit, a jámborság nevében lesújtó véleményt olvashatunk. A közvélemény ítélete fejeződik ki - még ha áttételesen is - egy 1537-ből származó horoszkópból." /R₂₁/ A kereskedőknek, boltosoknak ebben az évben rosszúl fog menni az üzletük. Nem fogják sem egymást, sem a többieket becsapni. Sokat fognak veszíteni az üzleten és szegénységre jutnak, a koldulás bizonyára nem fog jól esni nekik."

"Az uzsoráról, felvásárlásról és csalásról" szóló 1535-ben keltezett röplap /R₇/ a piaci spekulánsok, árdrágítók ellen szól. A röplap azokat a patricius nagykereskedőket ítéli el élesen, akik a mezőgazdasági termékeket /elsősorban gabonát és bort/ felvásárolják, házaikban tárolják mindaddig, amíg az éhínség ki nem tör, hogy ezután

többszörös felárral eladják. A röplap azok ellen is szól, akik uzsoráskodnak, csálnak, becsapják a vevőket, úgy mérik a húst, hogy a mérleget újjukkal lenyomják, a súlyegységeket meghamisítják, sötét üzleteken árulják a végeket, hogy a szövet minőségét ne lehessen látni, vagy akik a bort vízzel pancsolják. A városi életben uralkodó csalással, lopással, hazugsággal szemben védekezésül - menekülésül - "egyesek felakasztják magukat" - mondja a szöveg, és valóban látható is az ablakban lógó öngyilkos, aki - látszólag - nehezen illik bele a városi piac forgatagos, mozgalmas képébe:

"És kérdezed, hogy történik a csalás?

Hát az ujjad nyomd csak a húsba

És úgy mérd, és kisebb érmét használj

A hamis pénz most már úgyis általános

Hamis a tanács, hamisak az egyháziak,

a szerzetesek, a püspökök

Sok farkas most bárány módján járkal

Arany helyett rezeset használnak

Egérpizskot kevernek a bors közé

Az utcák fele vannak felvásárlókkal

Akik peckesen sétálnak

Az áru nem marad az üzletben

Hanem a hamis emberek viszik el

Gyerek a szülőjét, szülő a gyereket

Vendég a fogadóst,

Fogadás a vendéget csapja be

Hazugság, hűtlenség, rosszasság van az egész világban."

A gabonaspekuláció ellen int egy 1536-ban nyomtatott magatartási kódex is /R₂₂/: "Ha sok gabonád és más termék van, nem szabad örülnöd a drága évnek. Mert aki felveszi a gabona árát, a szegény ember halálát okozza. Add el a gabonát úgy, hogy még neked is jogos hasznót hozzon, de ne várj olyan sokáig, hogy a szegény ember már nem tud fizetni. Inkább add oda a szomszédodnak, semmint egy idegének." A felvásárlást leküzdendő császári rendeletek is megjelentek újból és újból - nem sok eredménnyel. /R₁₈/

A jogos haszon elve, a piac "játékszabályainak" betartása /"Nem lehet sem olcsóbban, sem drágábban árulni" M₂₄₇/ az iparral foglalkozók számára is a középkori feudális társadalom által dekralált tisztességes megélhetést biztosította. A "minden megváltozik" folyamatában azonban ennek a biztos megélhetésnek az utolsó lehetőségei is szertefoszlottak. Az általunk olvasott röplapok közül az emberek egzisztenciális bizonytalanságát, az útkeresés kinjait, a jövő kilátástalanságát legmegrázóbban és ezért leginkább kifejezően "A kézművesek elátkozott hajója" című 1545-ben nyomtatott fametszetes röplap /R₁₂/ tudta megjeleníteni. A kézműves céhek febonlása következtében legények, inasok ezrei váltak munkanélkülivé, jövőjük kilátástalanná. A feleslegessé vált kézműveseket a költői képzelet - mintegy a bajok orvoslásaként - csónakokba terelte, hogy aztán a

város partjaitól elevezve megszabaduljon tőlük. A képen kézműveslegényekkel süllyedésig megrakott két csónakot látunk. Az iparosok egymás hegyén-hátán, mindegyikük kezében saját szerszámaik. Néhányan üres szemmel a semmibe merednek, mások az égre emelik tekintetüket, onnan várva a segítséget.

"Legényeket vivő hajó siklik tova

Amely kézművesektől nehéz

Mindegyik viszi a saját szerszámát.

A kézművesiparnak nincs már meg a becsülete

Túl sokan vannak és gondokkal küszködnek:

A szolga mesterré akar válni

De mindenki nem lehet az, ezért vannak sokan.

Megváltozott a munka becsülete is. A régen lassan, kimérten dolgozó, de művészi tökélyvel kivitelezett, minőségi munkát előállító mester helyét a gyorsan, sietve dolgozó, csak a haszonnal törődő kontár vette át.

Mindenki előnnyel akar eladni

Még akkor is, ha nincs rajta semmi érték.

Kevés értéket fordít rá

És nagyon hamar elkészül vele.

Olyan emberek őt, akik nem is felesketett iparosok

Pénzzel vásárolják be magukat

Ezzel igen csökken a kézművesség értéke

Mert semmiféle munkát nem lehet megcsinálni sietve

Hamar munka ritkán jó.

20 pár cipőt egy nap alatt
Egy tucat kardot egy hét alatt
Sokat csinálni, és aztán csak úgy odalökni
Az ilyen dolgok elveszik az ember kedvét.

A vers ezután ismét visszakanyarodik a hajóban utazó legényekhez, akik munka nélkül, céltalanul az ivásban keresnek menedéket és vigasztalást:

A hajóban nagy mulatság van
A könnyelműségben nehéz munkát végeznek,
Eladják még az üdvösségüket is
S mindezt a bor okozza
A jövővel egyáltalán nem gondolnak.

Most már semmit nem tudnak eladni
Hacsak istent nem hívják segítségül
Igy aztán ide-oda csapódnak
Csak ködöt markolnak.

Igy utazik sok kézműves a hajón
Akik majd elsüllyednek saját súlyuktól."

Hasonló hangulatot áraszt Peter Flettner "A tönkrement kézműves" c. 1535-ben készült röplapja is./R₈/
Egymásra dobált zenei eszközök és más kézművesek szerszámok között áll a tönkrement kézműves:

"Azt reméltem, hogy gazdag leszek
Sokfélével foglalkoztam
De egy sem ment igazán

Igaz az, amit mondanak

8 kézműipar 9 szerencsétlenséget hoz

Pont ez történt velem is

Már csak egy reménységem van

Hogy koldulásból tudom eltartani magam."

Márpedig a koldulást a társadalmi morál elítéli.

Wenzeslaus Linck a koldulásról és munkáról írott röpiratában /R₂₃/ élesen bírálja a koldulást, és az általa meg-sokasodott ingyenélők hadát, de ugyanigy a kolduló rendek visszaéléseit, üzelveit is. A koldulással szemben az "ora et labora" mottójával a munka istennek tetsző voltának említése áll. "Az isten az embert munkára teremtette, aki lazsal, isten alkotását becsmérli. Ezért isten a lustákat szegénységgel bünteti. Aki azonban szorgalmasan szánt, annak lesz kenyere is bőven. Így mindenkinek a maga munkáját becsülettel el kell látnia." /M₈₇/ A munka szüntelen legyen és serény, de az ember közben istent se feledje: "A munkáddal annyi vagyont kell gyűjtened, mintha csak örökké akarnál élni. De közben állandóan istenfélő gondban élni, mintha már holnap meg akarnál halni." /M₉₈/

A munka isteni elhivatottság érzése csak keveseknek adatott meg. A hétköznapiok valóságában a munka - s első-sorban a fizikai munka - kemény, gyötrő, "embert és hitet próbáló" /R₂₃/ Erhard Schönnnek a "Három szolgálólányról" szóló röplapja a cselédek megterhelő, nehéz életéről szól:

/R₅/

Minket mindenki megvet, gúnyol
Pedig egy egész évet dolgozunk kicsi bérért
A bér mellé verést is kapunk
Úgy hajtanak akár egy lovat
Hogy egészséges vagyok-e vagy gyenge
Azt az asszonyom nem kérdezi
A fél hetet átmosom
A mesterre, legényekre, gyerekekre
De azzal nem gondol, hogy aludnom is kellene
Mégis mindig kiabál velem
Hogy lusta vagyok és semmi haszon belőlem
Ezért vagyok olyan elkeseredett
Legjobb lenne férjhez menni.

Hasonlókép panaszkodik a paraszt-cselédlány is: felsorolja a seregnyi nyári és téli munkát, a sok takarítani valót. Sorsának jobbulását ő is a férjhezmenésben látja: elszakadni gazdájától, kizipolyozóitól és társával együtt saját erejükre támaszkodva boldogulni.

Egyén és közösség - hit és haláltudat

"Nem tudom, kinek vagy minek is higgyek". Egyén és közösség, hit és haláltudat egymással a legszorosabb összefüggésben álló fogalmak. Szétválasztásuk és külön elemzésük nehéz, mert tartalmilag, lényegileg összetartoznak. Az istenhit mint a közösségből kiszakadó egyén belső vívódása

és útkeresése jelenik meg, a haláltudat felerősödése pedig szervesen fakad az egyén individualizálódási "kinjából", ill. az élet egészének változó, elbizonytalanodó, új normákat, új erkölcsöket szülő jellegéből. Mindezek az alapkérdések pedig ezer szállal kapcsolódnak a kor másik fő problémájához: vagyonhoz és munkához.

A polémia végül is az egyéntől indul ki, aki fölé a társadalom egész intézményrendszere borul, s e rendszer elemei az individuum hitén, a társadalmi jelenségekhez való mozgalmas attitűdjén keresztül kapnak értelmet.

A középkor nagy "közösségérzésének" korát⁹⁰ egy atomizált - individualizált társadalom váltotta fel. Különösen a humanista elkötelezettségű Agricola közmondásmagyarázataiból világlanak ki élesen az új mentalitás jellemző jegyei, az új emberkép körvonalai: "A világban az emberek különösök és csodások!"/M₆₃₂/ "Az embernek nemcsak rossz, hanem jó tulajdonságai is vannak!"/M₁₇/ "Az embert nem a külseje alapján kell megítélni, hisz nem tudni, hogy mi lakozik benne!"/K₂₇/ A rendi társadalom születési előjogokra épülő moráljával szemben Agricola az egyén saját maga által megszerzett tudását, erényeit emeli ki: "Aki nemes szülőtől született, a szülei által vált nemessé, nem pedig a sajátja miatt." Ezért nála megváltozott értelmet - morális színezetet - kapott a nemesség fogalma: "Az erény nemessé tesz, de a puszta nemesi származás még nem! Ha valaki nemesen cselekszik, nemes, mégha alacsony származású szülőtől"

től is származik. De aki becsstelenül él, legyen bár királyi familia sarja, nem nemes ember!"/M₂₆₄/ Azonban nemcsak a származás, hanem a vagyon sem varázsol tudományt az ember fejébe - véli Agricola: "A pénz senkit sem tesz okossá, mégha a világ azt is hiszi."/M₁₂₅/

A modern társadalom kikristályosodott - burzsoá-mottója - kezdeti megfogalmazásával "Ki-ki önmagáért, s a lemaradót vigye el az ördög"⁹¹ - már találkozhatunk a 16. század elejének forrásaiban. A közmondások, de magyarázataik is jól tükrözik, hogy az egyén egyedül - saját erejében, tudásában bízva - birkózik a világgal:

Magadat nézd, a hűség bizonytalan /K₁₅/

Egyedül van az ember /K₆₉/

Mindenki magáról, isten mindannyiunkról
/gondoskodjon/ /K₅₇₁/

Felbukkan a közönyösség - már-már önzés - szkeptikus hangja is. "Akárhová is vándorolsz a világban, mindig találasz valamit, ami nem tetszik. Ez a közmondás arra tanít bennünket, hogy semmit se vegyünk komolyan, ne törődjünk azzal, amit a másik ember tesz, hanem csak azzal, ami nekünk jól esik. Te csak cselekedjél igazságosan, a másikat hagyd hadd csinálja jogtalanul. Mit érdekel az téged, hogy a más ember mit csinál? Tedd azt, ami neked becsületre és hasznodra válik!"/M₇₁₅/

Ez a rezignált hang a reformáció által elindított hitvitázó röpiratokban eltűnik, és igen kevésbé, szenved-

délyessé válik. A röpiratok közül azt a példányt választottuk ki - és tartottuk az egyén hitkeresése szempontjából a legkifejezőbbnek - amelyben a társadalom minden szintjén zajló változások az egyén legszemélyesebb érzéseiben, gondolataiban is tükröződnek. "A szent keresztény hit kettészakadásáról" szóló dialógusban /R₂/ egy laikus és a püspök beszélgetnek arról, hogy az ember hogyan is védje ki a hitszakadás révén bekövetkezett buktatókat. Kinek is higgyek? - szól többször is a kérdés, mottóul szolgálva a kor hitéletében. *"Laikus"*

"Laikus) Mostanában a keresztények hite kettészakadt, egymásnak ellentmondó dolgokat irnak. Úgy hogy engem is megtévesztettek, ezért most nem tudom, kinek vagy minek is higgyek. Az egyik Luthernak ad igazat, a másik a pápának. Azt viszont tudom, hogy egyesek pénzért irnak és prédikálnak olyant, amit az emberek szívesen hallgatnak. Hamissá vált a világ, senkinek sem akarok hinni.

Püspök: Ne beszélj már annyit, nem értesz te ehhez semmit!

Laikus: Istenem, mindenható uram, annyira szeretném tudni, ki az ellenség, ki az aki elosábit, a Luther vagy a pápa? Kitől óvjam magam? Adj jelet Uram, hogy az igazat felismerjük, a hamistól eltávolodjunk!

Az Úr: Gyümölcseikből ismeritek meg őket.

Laikus: Akkor sajnos nem sok jót nézek ki a papokból. Ők saját magukat őrzik, nem a nyáját. A Szentségeket és más irt pénz nélkül nem adnak. És ha az evangé-

liumról beszélünk, zugprédikátornak neveznek minket, és nem tűrik, hogy beszéljünk...

A pápát pedig Szent Péter templomában földi istennek hívják, komolyan annak is tartják. Hordozzák, lába elé borulnak, lábait csókkal illetik. Végképp nem tudom, mi a helyzet.

Püspök: Sok tudósa van a keresztény egyháznak, akik kitá-
nítanak téged arról, hogy ez jól van így!

Laikus: Ti csak a magatok számára adtok bizonyosságot,
minket pedig megtévesztetek!

Püspök: Ha még sokáig folytatod, bűneid alól nem kapsz
feloldozást!

Laikus: Annak kell hinni, aki az evangéliumhoz a legköze-
lebb áll, márpedig Luther ezt teszi. Ezért én nála
maradok.

Püspök: Nem kapsz feloldozást és átok alá kerülsz!

Laikus: Jó lenne hinni, hogy isten a papoknak nem adott
hatalmat. A hatalmat ti magatok vettétek magatok-
hoz, a nehezen értő embereket megtévesztitek,
ezért nem tudja senki, kinek is higgyen. De én
végre megértettem, hogy a megtévesztők a papok
közül kerülnek ki és azt hiszem, hogy senki sem
ír hamisan, csak ők...

Ezért mindenkinek azt tanácsolom, mindenki marad-
jon a bibliánál és mindenféle doktort, író, tudóst
mellőzzön. Egy legyen csak a szemük előtt: hogy ne

térjenek el a bibliától, más törvényt és hitet ne fogadjanak el, még akkor se, ha egy angyal száll le az égből, vagy éppen maga Pál."

Az egyén istenbe vetett hitét leginkább az egyházi szertartások komolytalansága, a papok visszaélései, a lelki üdvösséggel, a bűnökkel, bűcsúkkal való kufárkodás tette ingataggá. Az elégedetlenséget elsősorban - az igen nagy hasznot hajtó - bűcsúcédula-üzlet lobbantotta fel. Luther húsz pontban felsorolt érvei és ellenvetései képezték az elvi kiindulópontot. "Levél a bűcsúról és a kegyelemről" c. röpiratában /R₁₇/ a következőket írja: "Igen nagy tévedés azt hinni, hogy saját bűneikkel szemben /a bűcsúcédulák révén/ a elégtételt tudunk nyerni." "A bűcsú csak a lusta keresztényeknek való, hisz a bűcsú nem ösztökél a jóra, hanem eltűri a bűnöket."

"Az igazság győzelme" c. röplap /R₃/ versében a bűcsúnak elsősorban üzlet jellege domborodik ki:

"Aki Rómába vagy máshová megy
vásárolhat bűcsúkat
Most azt mondják, a pápának
teljes hatalma van a kulcsokra
Kinyithatja és bezárhatja a menyⁿországot
Ahogy kedve telik
Hatalma kiterjed a halottakra
és a menyⁿországra is
Ezért oldhat fel /azt mondják/
bűnöktől és büntetésektől

És aki ártatlanul hal meg
Akadálytalanul jut a mennybe,
Aki rögtön pénzt dob a ládába
és az azonnal visszacseng
Akkor egy lélek /halljátok, micsoda kaland!/
kiszabadul a tisztótűzből,
Tisztitótűz azonban nincs,
Ezt csak az Antikrisztus találta ki
Csak azért csalogat bennünket a bűcsúval,
hogy a pénzeshálójába kerüljünk."

Nincs tisztitótűz, de nincs túlvilág sem - véli Agri-
cola: "Különben az egész világ nem gondolhatja komolyan,
hogy más élet is van ezután, mert ahol ezt hinnék, ott nem
lenne oly vad élet, sok pénzügyi /mesterkedés/, hűtlenség,
hazugság, csalás az emberek között."/M₅₁₂/

Az egyén hite mindenki saját lelkiismereti ügye: ez
a - humanista fogantatású, és a reformáció által megerősí-
tett - gondolat húzódik végig Agricolának a közmondásokhoz
fűzött kommentárjaiban: "Nem lehet valakit megbüntetni
azért, mert hisz vagy nem hisz, eszik vagy nem eszik. Ha-
nem csak azt lehet megbüntetni, aki megszegi a békét, egy
másik embert testében, becsületében, javaiban megkárosít.
Ami az ember belső ügye és senkinek sem okoz kárt, azt
a külső biráskodásnak békén kell hagynia. A püspököknek
prédikálniuk kell és vezetni a lelkeket, de csak külsőleg.
A fejedelmeknek is a világot külsőleg kell kormányozniuk,

a békét igazsággal és fegyverrel védeni, de a lelkiismeretet nem szabad zavarniuk.

Ezért mondom: ha azt akarjuk, hogy béke legyen Németországban mindenkinek meg kell engedni a hitét, és a hite miatt nem ketté szakítani. Bár most is némely fejedelem nem engedi, hogy emberei azt higgyék, amit akarnak, pedig ezt még a török is megengedi. A világi hatalmaknak nincs hatalmuk a lelkiismeret és a lélek felett, hanem engedül csak a test és az anyagiak felett. A felsőbbség lássa be, hogy a jogot és békét tartsa meg, a hitet pedig hagyja meg a hitnek, hacsak nem akar a saját fejére szerencsétlenséget hozni." /M₂₁₇/

Nemcsak Luther, hanem a többi reformátor, így Kálvin tanításai is felbukkanak forrásainkban. A predesztinációról való elmélkedés belekerült a közmondások magyarázataiba is: "Albrecht Dürer, aki okos ember volt, sokat bajlódott a predesztináció tanával. Sok tudós embert megkérdezett, hogy mi is az eleve elrendelés, de mindegyik azt mondta neki, hogy nem lehet azt megmagyarázni, mert úgy sem értené meg. Dürer erre igen dühös lett, másvalakit kérdezett meg, aki végre elmagyarázta neki: A predesztináció nem más, mint-hogy isten bölcsőbb és hatalmasabb nálunk, és velünk tetszése szerint bánik. Dürer erre boldogan felelt: ej, ezt már értem én is." /M₃₇₉/ Agricola ennél a magyarázatnál valamivel részletesebben magyarázza és értelmezi az eleve elrendelés elvét: "Az új ember új módon gondolkodik, mert tudja, hogy egyedül csak isten kegyelme által üdvözülni, és

az üdvözülésben nem szükséges semmilyen mesterkedés, földi kreatúra, sőt saját műve sem, és amikor bűnt követ el, azt is tudja, hogy isten megbocsájt neki. Ez az ember tudja, hogy isten szeretetéből sem éhség, sem szomjúság, sem szerencsétlenség, sem élet, de még a halál sem fosztja meg, ezért van békében minden teremtménnyel, égivel és földivel egyaránt. Ezért nem kérdezi, hogy miért mért rá isten csapást, vagy éppen szerencsét, hanem megelégszik azzal, hogy ez isten akarata, és ez így van jól." /M₇₂₁/

A humanizmus emberfelfogása, és igenlő életöröme hatására Agricola a középkoritól eltérő szellemben, modern módon gondolkodik a halálról. Igen rövid, de annál szevedélyesebb a felkiáltás. "Nos, nincs nagyobb pénz, drágább fizetség, mint az életünkkel fizetni?" /M₄₆₈/ E szavakból - úgy véljük - az csendül ki, hogy a földi életnek - minden visszásságával, hamisságával együtt - nagyobb a varázsa, mint a menyország kínálta boldogság.

Azokat a jelenségeket, amelyek egy recsegve-ropogva átalakuló társadalomban mint "hamisságok" - változások tükröződtek az emberek tudatában, a legjellemzőbbeket kiragadván igyekeztünk bemutatni. Az általunk vizsgált forrásokban a "változás" képi, szóbeli megjelenítésén túl a kor gondolkodásának megfelelő sajátos "oknyomozást", és megoldási elképzeléseket is olvashattunk.

Miben látják a kortársak a bajok okát? "A bajok forrása ott van, hogy nincs egység a világban, mindenki a saját hasznát néz, és nem a közös hasznát." /M₂₇₂/ "Senki sem a rangja alapján viselkedik. Amit a paraszt elles a polgártól, utánozza, amit a polgár a nemestől lát, ő is úgy akarja tenni, amit a nemesember a fejedelemtől lát, utánozni akarja pompában, ékszerben. Manapság mindenki durván, vadul, fékevesztetten él." /M₂₅₉/ "Senkinek sem elég a maga boldogsága." /M₁₃/ "Mindenki a más kezébe néz és nem a magáéba. Mindenki azt nézi, hogy a másik mit csinál, és nem azt, hogy neki mit kellene tenni." /R₁₁/ "A szatócskodás és a kereskedés mindent megront, oda jutottunk, hogy aki nem akar elveszni, annak az embereket be kell csapnia, meg kell csalnia. Megszűnt a becsület, az, hogy ha egyszer igent mondunk az igen, ha nemet az nem." /M₂₂₆/ "Panaszkodunk a világra, pedig alapjában véve mi vagyunk az oka annak, hogy bennünk se nyugalom, se béke nincs!" /M₇₁₇/

A bajok orvoslásának igényét - elsősorban Agricola magyarázataira támaszkodva - a belenyugvás, a beletörődés motiválja: megszabadulni azoktól a káros jelenségektől /elsősorban a pénztől, uzsoráskodástól, kereskedelemtől/, amelyek az életet kizökkentették régi kerékvágásából; valamint visszatérni a "dicső ősök" kialakította társadalmi rendhez. "Nem szabad odamenni, ahol pénzzel bánnak, mert ott mindig csalás, hűtlenség, bűn és lopás van. A pénzből mindig kevés van, és mindenki egyre többet akar, ezért menekülni kell onnan, ahol pénzzel bánnak." /M₆₉₄/ A pénz

hajszolása helyett hasznosabb tevékenység a földművelés, Agricola szerint ehhez kellene inkább visszatérni. Igen elismerően szól a paraszti munkáról, szerinte "túl kevés ember foglalkozik földműveléssel" /M₁/, pedig az igazi hasznót a paraszt hozza a társadalom egésze számára, hisz "a parasztok nemcsak magukat tartják el isten áldásával az állattenyésztésből és földművelésből, hanem a nemeseket, a polgárokat és a papokat is" /M₂₂₄/ Ezért "egy polgár semmi-vel sem több mint a paraszt" /M₂₄₄/: az Agricola kommentárjaiban végighúzódo polgár-ellenszenvnek, ill. az ezzel szorosan összefüggő parasztszimpátiájának, amely végül is "paraszt-nosztalgiában" oldódik fel, ez a kulcsmondata.

Amikor isten a világot megalkotta, jól cselekedett, ez ellen lázadni nem lehet: ez a másik indítóok, amely a változások láttán fellépő heves reagálásokat végül is lefékezve, beletörődést hirdet: "Isten különbséget teremtett az emberek között, létrehozta a rendeket és ez így van jól." /M₂₆₄/ "Isten minden embert belehelyezett egy-egy rendbe, minden embernek meghatározott terhet rakott a nyakába. Ezt a helyzetet, amely isteni parancs, mindenkinek hiven kell szolgálnia, akár édes, akár keserű." /M₇₁₂/ "Arra gondolni, hogy mindannyian gazdagok legyünk, hiú dolog. Hisz nem lehetséges, hogy minden ember gazdag legyen." /M₂₂₄/ "A gyengék és szegények mindig is lent voltak, az erősek és gazdagok pedig fenn." /M₅/ "Ha mindenki megkapja a magáét" /M₄₂₅/ és "sem ruházkodásban, sem pompában, sem

rangban nem igyekszik túlszárnyalni a másikat" /R_{19,20}/, akkor nem lesz semmi baj. "A rendek viselkedjenek méltóságuk szerint, a paraszt maradjon paraszt, a nemes nemes, a polgár polgár, akkor minden dolog jóra fordul, és mindenki kedve szerint élhet." /M₁₂₇/

IV. Összegzés

A dolgozat korabeli forrásokat "vallatva" a 16. század eleji német közgondolkodás jellemzőinek a bemutatására tett kísérletet. Megpróbálta felderíteni egy 1541-ből származó közmondásgyűjtemény fogalmainak rendszerét, az ezekből kitalálható gondolkodás szerkezetét. Választ keresett arra, hogy a korszak más forráscsoportjaiban milyen szinten és mélységben vannak jelen a korszak alapproblémái: melyek azok a kérdések, amelyek köré csoportosulva a forrástípusok egymás "hatását" felerősítik, vagy éppen gyengítik. A közmondások tartalmi elemzésével, a magyarázatok, valamint a röplapok, röpiratok árnyaló - illusztráló bemutatásával a következő konklúziókra jutottunk:

1. A kor legfontosabb alapkérdései: egyén és közösség, hit és haláltudat, munka és vagyon. Egymással szoros és bonyolult kölcsönhatásban álló fogalmak ezek, melyek közül az egyén - a közösségből kivált "új ember" - a kiindulópont. Az egyén azért tud kiszakadni, mert a legfőbb közösség, az egyének integrációját biztosító egyház tartóereje megszűnt. A fogalomlánc további két kulcskategóriája: hit és vagyon. A hit ~~szert~~ ~~élt~~ központi helyen, mert minden, az emberrel kapcsolatos esemény - a kor gondolkodásának megfelelően - istennel szembesült, vallási koordinátában helyeződött el, és vallási magya-

rázatot kapott. A vagyon fogalma pedig - a hittel analóg módon - azért került kulcspozícióba, mert a felhalmozás, az árutermelés viszonyainak kiszélesedése miatt, az élet szinte minden szférájára rávetítette árnyékát.

2. A kor ezen alapkategóriáit az egyén egy igen heves, sok oldalról megközelített és átérzett alapélményben reagálja le: minden változik, vagy már éppen megváltozott. Nincs fogódzó, kapaszkodó, a közösség adta védelem-oltalom eltűnt, az egyén egyedül áll szemben az átalakuló világgal. A megváltozott "hamis-rossz" világ élményének legdinamikusabb része a vagyon, gazdagság, pénz, gazdagodás, egyház. A lehangosabb panaszok ebből az irányból érkeznek. Ez az a pont, amely körül az egész társadalom megtalálható: nemes, polgár, pap, paraszt egyaránt kapcsolatba került a pénzzel. A vagyonhoz való viszony rendkívül konfliktusos, mert a halmozódó vagyonnal olyan fázisban kerül kapcsolatba az egyén, amikor minden korábbi társadalmi-viszony recseg-ropog, amikor ezrek léte válik bizonytalanná. A tőkeképződés és felhalmozás azonban csak "felemásan" zajlott le Németországban, a feudalizmus bomlása előrehaladt, de az új társadalmi rend /a kapitalizmus/ felé való látható előrehaladás nélkül. E felhalmozás nem vált a társadalom egészét gyökeresen megújító, átépítő elemmé, a régi "haládása" és az új "vajúdása" elhúzódott, így a közvélemény - amely legtöbbször nem is látja világosan helyét, szerepét - tudatát tartósan befolyásolta ez

a tény, ezért "birkózik" a vagyonnal kapcsolatos jelenségekkel, elsősorban azokkal, amelyek a mindennapok megélhetését nehezítik: a harácsoló egyházzal, az uzsorával, szatócskodással, árdrágítással, "ármánykodó" kereskedőkkel. A közmondásokban, magyarázataikban, a röplapokban, röpiratokban így különös intenzitással egy mélyen átélt egyház- gazdag-, vagyon-, uzsora-, polgár-, és kereskedő-ellenesség tapintható ki.

3. A gazdasági kérdések interpretálása, a tőkeképződésre, felhalmozásra való reagálás morális színezetű. A moralizálás hangneme pedig - a vagyonellenesség következményeként - pejorativ: az érzés legfrappánsabban közmondás formájában kristályosodott ki:

"Inkább becsülettel a szegénység,
mint szegénnyel a gazdagság."/K₁₂₇/

4. A gazdagság, a vagyon pejorativ minősítéséből fakadt a meggazdagodásnak, a társadalom átrétegződésének, a társadalmi mobilitásnak a merev elutasítása. A "mindenki más akar lenni" egy egész társadalmat átható igénye így nem válhatott a válságból való kijutás alternatívájává. Maradt a múltba való vágyódás, az "ősök" erényeinek felemlegetése, az isten által kialakított rendbe való belenyugvás, ill. annak elfogadása: a reformáció által felszabadított és táplál erőket lefékezése.

5. A közmondások mennyiségi eloszlását, a pozitív és negatív kategóriák szóródását figyelembe véve arra a következtetésre

jutottunk, hogy a gyűjtemény - az általuk válogatott összetételben - a városi, kispolgári, kézműves és plebejus elemek szemléletét és társadalmi beállítódását tükrözi. Ennek a rétegnek a mentalitását a jámbor, becsületes, szorgalmasan, a tisztas megélhetésért munkálkodó élet igénye formálta. Ez a "kispolgári" szemlélet a józan-ság, megfontoltság, mértékletesség, serény munka tulajdonságaiban öltött testet.

A parasztság ebbe a képbe - csupán a közmondások által - nem került be, hisz mindössze ötször említődik. Agricola magyarázataiból azonban igen erőteljes pozitív "parasztkép" bontakozott ki.

Agricola, a humanista képzettségű tudós korának haladó teológusa volt. Lutherhez kapcsolódva átélte és átértelte a kor legfontosabb kérdéseit. A maga eszközeivel és módján - e gyűjteményével - a változásokból fakadó bizonytalanságok ellen keresett "gyógyírt". Segített eligazodni a világban, magyarázataival, a társadalmi jelenségek okainak boncolgatásával, az általa helyesnek vélt megoldási módok leírásával a korabeli közvélemény formálásában szerepet játszott. A parasztságról vallott elismerő véleménye új jelenség, hisz a röplapok zömében is - bár színre lép a paraszt, s ez önmagában is új és jelentős mozzanat - a paraszttal szembeni attitűd "lekezelő- rettegő". Agricola a társadalom alapját látja bennük, akik nagyon fontos termelőmunkát végeznek, egy egész társadalmat táplálnak.

Ebből az alapállásból, a parasztok iránti "nosztaligájából" - s így már a névválasztása sem tűnik véletlennek! - érthető meg az általa kimált megoldási mód: a bajokból csak úgy lehet kilábalni, ha az évszázadok óta kialakult rendet semmi nem töri meg, mindenki az marad, ami, a paraszt parasztnak, a nemes nemesnek.

6. A körmondásokból, ill. magyarázataikból kielemezett eredményeinket a röplapokban, röpiratokban foglaltak zömmel megerősítették, árnyaltak, kisebb részük polemiája azonban élesebb, megoldási javaslataik harcosabbak. Röplapok és közmondások támadási iránya /vagyon, egyház, nemesség, gazdag polgárság ellen/ közös. Azonban a kor alapélményére való reagálás a röplapok esetében erőteljesebb, kevesebb, a megoldási módok is markánsabbak. Ilyen értelemben a parasztság a röplapokon nem csupán mint békés termelő, hanem önnön sorsát irányítani képes osztály is megjelenik. A parasztháború bukásával azonban ez az alternatíva Németország történetében hosszú időre kudarcot vallott.

A dolgozat által felvázolt kép pillanatfelvétel. A kép szélesítését a források gazdagsága önmaga kínálja, ezért a téma bővítését három irányban tartjuk lehetségesnek:

1. Kiterjeszthető a kutatás nemcsak Németországra, hanem Közép-Kelet-Európa térségére is, megvizsgálva azt, hogy a különböző országokban hogyan és milyen sajátosságok-

kal jelentkeztek a reformáció eszméi, hogyan hatottak egymásra.

2. A téma bővítése az időbeli korlátok kiszélesítését is jelentheti, egészen a 17. század végéig.
3. A további kutatás feladatát képezheti a közgondolkodásnak nemcsak gazdasági, társadalmi, erkölcsi, hanem filozófiai, jogi, politikai, művészeti stb. összetevőinek vizsgálata is.

J E G Y Z E T E K

1. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára IV.köt. 462. 1.
2. O.Nagy Gábor: 9. 1.
3. U.o. 15. 1.
4. Geschichte der deutschen Literatur... 368. 1.
5. U.o. 368.
6. Deutsche Literaturgeschichte in einem Band. 79. 1.
7. Geschichte der deutschen Literatur... 369. 1.
8. U.o. 369. 1.
9. U.o. 370. 1.
10. Meyers Nenes Lexikon, Bd.1.
11. Der Grosse Brockhaus, Bd.1.
12. Friedenthal: 245. 1.
13. Ezzel a nézetével Agricola Münzer eszméihez állt közel.
14. Nincs róla tudomásunk, hogy életét, munkásságát feldolgozták-e valamilyen formában.
15. Konkrétan a 115. közmondásban találhatók meg az Ulrich herceget bíráló szavak, de minden más a fejedelmekkel kapcsolatos közmondás is elitéli erőszakosságukat, zsarnokságukat. /K₂₆₃; K₆₈₀ stb./
16. Luther Werke: E.-langer Ausgabe. Bd. 54. 99. 1.
17. I.m. 103. 1.
18. Geschichte der deutschen Literatur 371. 1.
19. Egy további gyűjtemény 1548-ban jelent meg, elsősorban a középkori költő Hugo von Trimberg alapján "Fünf-

hundert Gemainer Neuer Teutscher Sprüchwörter"
cimmel.

20. Részletesebben Ld. Geschichte der deutschen Literatur 373. l.
21. A szakirodalomban sehol sem találkoztunk ezzel az 1541-es példánnyal.
22. A 447. közmondásból /281. oldal/ a könyv más szedés-sel készült. A sorok ettől kezdve már-már olvashatatlanok, halványak, jóval több a szedés pontatlanságából eredő hiba, a lapok külsője rendezetlennek, elnagyoltnak tűnik.
23. A 405 oldal valójában 425 oldal. A 20 oldal többletből 16-ot a gyűjteményt megelőző regiszter adja, 2-2-t pedig a dupla számozás /381., 382. és 327., 328. oldalak/
24. A 19., 332., és az 561. közmondáshoz nem tartozik magyarázat.
25. A betűrendes mutató sem mindenütt pontos, gyakran téves a közmondás tételszámának a megadása.
26. Erre kiváló példa az 1. közmondás, amelyben a szerző kifejti véleményét a parasztságról, termelő munkájuk fontosságáról, holott a közmondás szűkebb értelemben az isteni hatalomról szól.
27. A közmondásokból leszűrhető világképet így egy - a magyarázatokból kikerekedő "Agricola-portré" fogja színeezni, amelynek megrajzolására az utolsó fejezetben teszünk majd kísérletet.

28. 145. közm: A régi barátot nem kell eldobni
29. 475. közm: Jöjjön rád a pestis
481. " : A pokol tüze égessen el stb.
30. 585. " : Isten fizesse meg neki ezerszer stb.
31. Die Reformation im zeitgenössischen Dialog... 15.1.
32. A röpiratokkal mint a korabeli kommunikációs folyamatok egyik tömegjelenségével a "Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit: Klett-Cotta, Stuttgart, 1981." tanulmánykötet több irányú megközelítéssel is foglalkozik. A téma szakirodalma igen nagy, a gyűjtemény előszava közel 400 kisebb-nagyobb publikációt említ meg, amelyek a reformáció korának röplapanyagával foglalkoznak.
33. Geschichte der deutschen Literatur... 283. 1.
34. I.m. 286. 1.
35. In: Die Reformation im zeitgenössischen Dialog.
36. An der christlichen Adel deutscher Nation; Vorspiel von der babylonischen Gefangenschaft der Kirche; Von der Freiheit eines Christenmenschen.
37. Scribner, Robert W.: Flugblatt und Analphabetentum. Wie kam der gemeine Mann zu reformatorischen Ideen? In: Flugschriften als Massenmedium... 66. 1.
38. Pl.: Johannes Eberlin von Günzburg: Ain fraintlich vermanung an alle frummen Christen zu Augspurg cimlapján, vagy:
Inhalt zweyerley predig, von Georg Pentz röplapján.
In: Der deutsche Einblatt - Holzschnitt... N.997.

39.

R₂₇

40. Ein Sermon Heinrich von Kettenbach zu der loblichen Statt Ulm zu seynem Valete.

In: Flugschriften aus den ersten Jahren der Reformation... 107. 1.

41. Geschichte der deutschen Literatur... 284. 1.

42. Schottenloher: Flugblatt und Zeitung... 16.1.

43. V.ö. az irodalomjegyzék 13., 14., 15. pontjával

44. A terminológia különösen a német nyelvű munkákban nem egységes. Az "Inhaltsanalyse" /tartalomelemzés/ mellett találkozunk "Aussageanalyse" /közléselemzés/, "Textanalyse" /szövegelemzés/ és "Bedeutungsanalyse" /jelentéselemzés/ elnevezéssel is. V.o. Irod.jegyzék 26. pontja.

45. Gilmer: Do Newspapers... 705-711. 1. /A tanulmány az 1881-1883 között megjelent new yorki napilapok vasárnapi kiadásainak végezte el tartalmi - tematikus vizsgálatát./

46. Laswell-Leits-Fadner) The language of politics

47. Antal: A tartalomelemzés alapjai... 15.1.

48. Köhler, Hans - Joachim: Fragestellungen und Methoden... 19. 1.

49. U.ö.: 23. 1.

50. Knight, Oliver: The Grand Remonstrance.

In: Public Opinion. Quarterly 24 /1960/ pp. 77-84.,

Ufer, Joachim: Wie zeitgenössische Flugschriften vom Reichstag zu Worms 1521 berichten.

In: Bll. für pfälzische Kirschengeschichte und religiöse Volkskunde. 40 /1973/ p. 169-209. 1.

Idézi: Köhler: i.m. 24. 1.

51. Lázár Márta, Gellériné: A jobbágyvilág paraszti emléképe. Kísérlet a kései feudalizmuskori jobbágyvilágra utaló proverbiumok és népdalok művelődéstörténei felhasználására minőségi- mennyiségi elemzés segítségével. Bp., 1972.
52. I.m. 6. 1.
53. I.m. 184-185. 1.
54. Lázár Márta, Gellériné: A magyarországi kalendáriumirodalom a kapitalizmus korában. 1850-1945. I-II.rész. = Századok 1974/5-6.sz. 1226-1254. 1. és Századok 1975/1. sz. 112-150. 1.
55. Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból. = Valóság 1973/3. sz. 62-87. 1.
56. A magyarázatok terjedelme a két mondatostól a 20-30 oldalasokig terjed.
57. Amennyiben a magyarázó szöveg tartalma eltérést mutatott a közmondásban megfogalmazott ítélettől, külön feldolgoztuk, és fő kategóriába soroltuk a magyarázatot is. A számításokba ez a "plusz" adat nem kerülhetett be, viszont az elemzésben felhasználtuk.
Pl. K₁: itt a közmondást a két alkategóriába soroltuk, külön jeleltük azonban, hogy a magyarázat a parasztság,

a mezőgazdasági termelőmunka fontosságát hangsúlyozza.

58. Ld.: 1. melléklet

59. Ld.: 2-6.sz. melléklet

60. A hívószó legtöbbször a közmondásban jelen lévő, az alkategóriát jellemző szó, ill. amennyiben a hívószó magából a közmondásból nem "hívható elő", a magyarázat "kulcsszava", "tárgyszava".

61. Az együttjárások tulajdonképpen mellérendelt alkategóriák. Olyan esetekben vettük fel, amikor két fogalom közel azonos súllyal szerepelt a közmondásban.

Pl: K₁₂: A hit többet ér, mint a pusztá pénz

hívószó: hit

alkategória: istenhit

együttjárás: vagyon

62. Az értékitéletet természetesen a közmondásból szűrtük le. Amennyiben a magyarázat /tehát Agricola/ minősítése eltért ettől /csupán 1-2 esetről van szó/, azt külön jelöltük. Pl. K₂₀₀:

A halál ellen sajnos nincs orvosság

Magyarázat₂₀₀: Jó, hogy nincs, mert ha lenne, a gazdagok minden orvosságot megvásárolnának.

63.

Főkategória: Társadalom		Hívószó	Együttjárás /mellérendelt alkategória/	+ - K/	Tétel szám K/
Alkategória:					
egyház	-				
	-	egyház	vagyon	-	K ₅₃₄
	-	Róma	bűn	-	K ₇₁₉
	-	papok	hatalom	-	K ₂₁₈

64. A gyűjteménynek nyelvtörténeti, irodalomtörténeti, szövegkritikai szempontú elemzése a kutatás további feladatát képezi.
65. Az elemzés hivatkozásaiban a következő rövidítéseket használjuk

K_{12} = A közmondás példatár 12. mondása

M_{12} = A 12. közmondás magyarázata

T_1 = 1. tábla

R_3 = 3. sz. röplap v. rüpirat

66. 1. tábla
67. 1.a. tábla; 2. tábla
68. 2.a. tábla
69. 2.b. tábla
70. 1.b. tábla
71. 1. tábla
72. Id. 63.jegyz.
73. 2-6. melléklet
74. A kapcsolódásokat elsősorban az együttjárások rendszerének az ismeretében tudtuk megállapítani.
75. 1.a. tábla
76. 2.a. tábla
77. 2.b. tábla
78. K_{97} , K_{98} , K_{406}
79. K_{218} , K_{342} , K_{344} , K_{734} stb.
80. K_{438} , K_{439}
81. K_{244} , K_{245}
82. 2. tábla

83. V.8: 2.b. tábla
84. Durham: Hősök és eretnekek. 213. 1.
85. Huizinga: A középkor alkonya. 106. 1.
86. Ld. a 2-6. mellékleteket
87. Mivel a dolgozat által kitűzött célokon túlmutatnak, nem foglalkozunk a parasztháborúnak - röplapokon is terjesztett - programjaival, amelyek ilyen értelemben a parasztság sajátos "megoldási-alternatíváit" jelentették.
Az okok, ill. a megoldások szöveges illusztrációit ld. később.
88. Igen jellemzőnek tartjuk a "meggazdagodnak" /reich werden/ kifejezést, amely szemben a "reich sind" szerkezettel, egy folyamatra, a gazdagodás, a gyarapodás, ill. az azzal szemben tanúsított ellenérzésre hívja fel a figyelmet.
89. Luther Márton önmagáról. 29-30. 1.
90. Huizinga: Válogatott tanulmányok. 129. 1.
91. Hobsbawm: Forradalmak kora. 125. 1.

1. melléklet

Kategóriarendszer

Főkategóriák	Alkategóriák
Gazdaság	ipar kereskedelem vállalkozás munka vagyon idő
Társadalom	nemesség egyház polgárság parasztság szolgák társadalmi helyzet
Politika, jog	nemzet hatalom bűnözés igazság szabadság
Vallás	istenhit haláltudat
Magatartási normák	közösség egyén

2. melléklet

Gazdaság

Alkategóriák	Hívószavak	Együttjárások
ipar	kézművesség	munka
Kereskedelem	kamat piac	vagyon
vállalkozás	kockázat kudarcc haszon	vagyon kollektiva idő
munka	munka szorgalom mesterség	vagyon tudás hűség
vagyon	vagyon pénz gazdagság szegénység takarékoskodás	kereskedelem társadalmi helyzet tudás istenhit kollektiva /barátság/ egyén /becsület, jámorság, kapzsiság/ szabadság
idő	idő	egyén /mértékletesség/

3. melléklet

Társadalom

Alkategóriák	Hívószavak	Együttjárások
nemesség	nemesség fejedelem urak hűbéresek udvar	vagyon szabadság társadalmi helyzet hatalom individ./bátorság, bölcesség/
egyház	papok apácák szentek szerzetesek cölibátus pápa Róma	hatalom bűn vagyon
polgárság	polgárság város	parasztság
parasztság	parasztság lázadás	szabadság
társadalmi helyzet	rang	munka vagyon
szolgák	szolgák	vagyon szabadság

4. melléklet

Politika, jog

Alkategóriák	Hívószavak	Együttjárások
nemzet	nemzet	nemesség
hatalom	hatalom	vagyon
	zsarnokság	igazság
	erő	halál
	erőszak	bölcsesség
	lázadoás	nemesség
	árulás	becsület
	pártfogók	jámborság
igazság	igazság	hatalom
	jog	kereskedelem
	hazugság	
szabadság	szabadság	hatalom
bűnözés	lopás	vagyon
		halál

Vallás

Alkategóriák	Hívószavak	Együttjárások
istenhit	isten	hatalom
	hit	vagyon
	ördög	egyház
	szentírás	szabadság
	bálványimádás	társadalmi helyzet
	angyal	igazság
haláltudat	halál	vagyon
	túlvilág	indivídium /félelem/

Magatartási normák

Alkategóriák	Hívószavak	Együttjárások
Egyén	jámborság	hit
/személyes	mértékletesség	bűnözés
tulajdonságok/megfontoltság	felelősség	társadalmi helyzet
	gőg	vagyon
	tudás	közösség /barátság
	hűség	gyermek
	tűrelem	asszony
	erényesség	összefogás
	jóság	hatalom
	őnerő	munka
	becsület	mezőgazdaság
	egoizmus	
	megbízhatóság	
	takarékosság	
Közösség	barátság	vagyon
/társas kap-	összefogás	hatalom
csolatok/	házasság	istenhit
	házasságtörés	haszon
	asszony	tudás
	gyermek	egyén /jámborság
	gyermeknevelés	felelősség
	öregség	gőg/
	szomszédság	
	rokonság	

1. O.Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások.
Bp. 1966.
2. Geschichte der deutschen Literatur von 1480 bis
1600. IV. Bd. Hrsg. v. Klaus Gysi. Berlin, 1961.
3. Deutsche Literaturgeschichte in einem Band
Hrsg. v. Jürgen Geerdts. Berlin, 1968.
4. Friedenthal, Richard: Luther élete és kora.
Gondolat, 1977.
5. Luther Werke. Erlanger Ausgabe. Bd. 54.
6. Flugschriften als Massenmedium der Reformation-
Klett-Cotta, Stuttgart, 1981.
7. Günzburg, Johannes Eberlin: Ain fraintlich
vermanung an alle frummen Christen
Augsburg, 1522.
8. Der deutsche Einblatt- Holzschitt in der ersten
Hälfte des 16. Jahrhunderts. Hrsg. v. Max
Geisberg, München 1930. Geisberg.
9. Die Reformation im zeitgenössischen Dialog.
Hrsg. v. Werner Lenk, Berlin, 1968.
10. Schade, Osber: Satiren und Pasquille aus der
Reformationszeit. Bd. 1-3. Hannover, 1857.
11. Flugschriften aus den ersten Jahren der Reformation.
Hrsg. v. Otto Clemen. Leipzig, 1908.
12. Schottenloher, Karl: Flugblatt und Zeitung.
Berlin, 1922. In: Bibliothek für Kunst und
Antiquitäten-Sammler. Bd. XXI.

13. Der deutsche Einblatt - Holzschnitt in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts.
14. Illustrierte Geschichte der deutschen frühbürgerlichen Revolution. Berlin, 1974.
15. Flugblätter der Reformation und der Bauernkriegszeit. Hrsg.v. Hermann Meuche. Leipzig, 1976.
16. Herkner, Werner: Inhaltanalyse.
In: Techniken der empirischen Sozialforschung.
Bd. 3. München, 1974.
17. Speed, Gilmer J: Do Newspapers Now Give the News?
In: The Forum 15. /1893/
18. Las well, H.D. - Leits, N. - Fadner, R: The language of politics: studies in quantitative semantics. New York, 1949.
19. Antal László: A tartalomelemzés alapjai.
Magvető K. 1976.
20. Köhler Hans-Joachim: Fragestellungen und Methoden zu Interpretation frühneuzeitlicher Flugschriften. Stuttgart, 1981.
21. Lázár Márta, Gellériné: A jobbágyvilág paraszti emléképe. Bp. 1972.
22. Lázár Márta, Gellériné: A magyarországi kalendáriumirodalom a kapitalizmus korában. 1850-1945.
= Századok, 1974/5-6. sz. 1975. 1.sz.
23. Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból.
= Valóság 1973/3.sz.

24. Dunham, Barrows: Hősök és eretnekek. A gondolkodás politikai történetéből. Bp. Kossuth, 1968.
25. Huizinga, Johan: A középkor alkonya. Bp. Magyar Helikon, 1976.
26. Luther Márton önmagáról. Ford. /vál./ Virág Jenő. Bp. 1937.
27. Huizinga, Johan: Válogatott tanulmányok. Tudomány, irodalom, művészet. Bp. 1943.
28. Hobsbawn, Eric: Forradalmak kora. Bp. Kossuth, 1964.